

K 298 28
2

მ. შ. ჯანაშვილი.

თამარ მეფე

სიუჟეტი ზ. ზეკელი,
სიმაღლი: ჯეკელი.
შავთელი.

გამოცემა

ცეილისის ქართულ ქალთა საბჭოელოში.

ტფილისი

საწარმო-მბეჭდავი სტამბა ვ. ა. რუხაძისა, გაბაევის შეს.ბ. № 1.

1917

თამარ მეფე

შესავალი.

წინასიტყვაობა

I. თამარს დაბადებითგან დავით სოსლანის მ. წვევამდე . . . 1 გვ.

1. დაბადება და აღზრდა.
2. დაგვირგვინება.
3. სახელმწიფო გამგეობა.
 - ა) საეკლესიო კრება.
 - ბ) ხელისუფალთა გამწესება.
 - გ) იხნის კარავი.
4. თამარის პირველი ქმარი და მისი მომხრეები.

II. თამარ მეფის ოჯახი. 17 „

1. დავით სოსლანი.
2. თამარის შვილები.
3. შინაური ცხოვრება.
4. სამეფო სასახლეები.

III. თამარის ლაშქრობანი. 30 „

1. ა) თამარის მშვიდობის მოყვარეობა.
 - ბ) მუქარა მტრების მხრივ
 - გ) ლაშქრის რაოდენობა.

- დ) საომრო იარაღები.
- ე) ციხეები და სიმაგრეები.
- ვ) სამხედრო გზები.
- ზ) ლაშქრის შესაკრებელი.

2. საქართველოს მეზობლები.

- ა) საქართველოს საზღვრები.
- ბ) ბარდაე-არანი.
- გ) შარვანი.
- დ) ხაზარეთ-ყიფჩაღეთი.
- ე) ოსეთი.
- ვ) პონტო.
- ზ) თურქები.

ს) სელჩუკიანთ სასულთნოები და საათაბაგოები.

- იკონია (რუმი),
- ალეპო (ქალები),
- ბაღდადის სახალიფო,
- ყარამანია,
- გორიდეები,
- ზოვარეზმი.

თ) მოლიდეები-ასასინები (ქაჯთა სამეფო).

3. თამარ მეფის ომები.

ლაშქრობანი 1186—1188 წ.

ლაშქრობანი 1192—1196 წ.

ლაშქრობანი 1195—6 წ.

ღვინის დაპყრობა 1202—3 წ.

ტრაპიზონის აღება და პონტოს იმპერიის დაარსება 1204წ.

ქელათის დაპყრობა 1204—5 წ.

ბოლოსტიკეს ომი 1205 წ.

კარის (ქარსის) დაპყრობა 1207 წ.

არჯიშის აღება 1208—9 წ.

არღებლის დარბევა 1210 წ.

შესევა სპარსეთს 1210—4 წ.

შოთა რუსთაველის მონაწილ. თამარის ომებში.
დაპყრობილ ადგილების გამგეობა.

ფხოველთა და დიდოთ საქმეების მოწესრიგება.

IV. თამარ მეფის გარდაცვალება. 72 გვ.

V. გაგლილ მეფობის საზოგადო განხილვა. 74 „

ისნის კარავი და „მაგნა ხარტა ლიბერტატუმ“-ი.

განათლება.

ხელოვნება.

ხუროთმოძღვრება.

სამკაული.

მუსიკა.

სამართალი.

ქურდობა-აგაზაკობის ამოგდება.

ვაჭრობა.

სატ:ხტო ქალაქი.

კალენდარი.

ფული.

მეურნეობა.

ქალის კულტი.

პირად-ღირსება.

ქველმოქმედება.

მეფე ღვთისა მიერი.

ქართველთა ზათქი და ზაჰმი აღმოსავლეთში.

თამარის მეხოტბე ერი.

თამარის მადიდებელი მგოსნები.

მშობლურ ცის სიტკბოება.

ეპოქის სამარადისო ცხოველობა.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

I. ზეპირგადმოცემანი (ტექსტები) 1. თამარის დედის სიზმარი და კასპიის ზღვის დაპყრობა. 2. დაილუპოს თუ ცუდი განზრახვა უდევს გულში. 3. ერის სულით ჩაესახაო თამარს ნაყოფი. 4. დატირება ოქროს კუბოში მდებარე თამარისა.	101 გვ.
II. თამარ მეფის ანდერძი	108 გვ.
III. თამარ მეფე სახალხო პოეზიაში.	110 „
IV. თამარ მეფე მგოსნების დახასიათებით.	113 „

წინასიტყვაობა

სწორედ 14 წლის წინად ვწერდი („მოამბე“ 1902-3 წლ.): „სულ ცხრა წელიწადი წინ გვიღვეს 700 წლის შესრულებამდე თამარ მეფის სიკვდილის დღივით. დროა ახლავე იმ დიად დღისთვის შევემზადნეთ: ქართულ, ბერძნულ, სომხურ, მაჰმადიანურ და სხ. წყაროებიდან შევადგინოთ თამარის ბრწყინვალე მეფობის შესაფერი წიგნი და გამოვცეთ სურათებითა და პალეოგრაფიულ ნიმუშებით. მრავალი ჩინებული შენაძენი დაიკარგა, მრავალი დაიპარეს, მრავალი შემუსრეს, მრავალს ამტვრევენ, ანგრევენ და ამ ნანგრევებში იპარხება მდიდარი წარსული. მაშ საქმეს შევუდგეთ!“.

ესეთი ჩვენი მოწოდება დარჩა ხმად მლაღადებელისა უდაბნოსა შინა. მოვიდა თვით საიუბელეო 700 წელიწადიც. კვლავ დავბეჭდეთ („სახ. გაზეთში“ № 305) წერილი „700 წლის ქალი“ და მოვაგონებდით საზოგადოებას, რომ თამარის აქეთ 700 წელიწადი სრულდებაო 18 იანვარს 1913 წელს. ჩვენს მოწოდებას უცხოეთიდან მოსცეს ხმა ნ. ყიფიანმა და თ. სახოკიამ. უკანასკნელი თავის წერილში „თამარ მეფის 700 წლის იუბილე“ უსაყვედურებდა საზოგადოებას, რომ უყურადღებოდ ეპყრობა აღძრულ კიბხვას და არ ზრუნავსო ღირსეულად აღნიშნოს თამარის დღესასწაული და ესეც მაშინ, „როდესაც გარშემო ყველანი იმას-ლა ცდილობენ, რომ დაგვაიწყონ ჩვენი წარსული, მოსპონ მისი ხსენება“. ხმა ამოიღეს სხვებმაც, მაგრამ საქმე ვერ მოგვარდა.

დღეს ეს საქმე იტვირთეს ჩვენმა ბანოვანებმა, მართალია, მცირე გეგმით, მაგრამ გულის სიწრფელით. კვლავ, რაღა თქმა უნდა, ზემო უფრო შესაბამი იქნება იმისი, რომელიც 700 წლის განმავლობაში უნაიებს მთელს საქართველოს, ვით რაიმე მთიები, ვით სხივოსანი კანდელი.

თამარ მეფის შესახებ ცნობები მოიპოვება ქართლის-ცხოვრებაში, აგრეთვე თანამედროვე მგონების ნაწერებში; ზოგი რამ დიდებული მეფის შესახებ შეუნახავს ზეპირგადმოცემასაც, მეტადრე სახალხო პოეზიას, სიგელ-გუჯრებს და უცხოელთა მწერლებს. ვრცელი მონოგრაფიული გამოკვლევა მის შესახებ ჯერ არ დაწერილა, თუმცა მისი ცხოვრების განხილვა უკვე შეტანილია მ. ბროსეს „საქართველოს ისტორიაში“, ი. ჯავახიშვილის „ქართველ ერის ისტორიაში“ და აგრეთვე ჩვენს გამოცემაშიაც („საქართველოს ისტორია“), თ. ყორღანისა ქრონიკებში, კარიკაშვილის და ქვარიაშის სახელმძღვანელოებში, ხოლო მოკლე დახასიათებანი თამარისა და მის მეფობისა გვხვდება აგრეთვე თხზულებებში ვახუშტისა, არჩილ მეფისა († 1712 წ.), ანტონ კათალიკოზისა და სხ. ამათი დახასიათებანი და ნაამბი ფრიად საყურადღებოა, რადგან ისტორიულ სიმართლეს ფეხდაფეხ მისდევენ, ადგილ-ადგილ კიდევ შეავსებენ მათიანის მიერ მოკლედ ანუ ყრუდ გამოთქმულ ამბავს. უმეტესად საგულისხმოა ვრცელი გალექსვა თამარის ომებისა არჩილ მეფის მიერ, ვინაითგან ამას ეს ცნობები, როგორც თვითონვე იუწყება, ამოუღია მის ხელში მყოფ ქართლის-ცხოვრების ნუსხიდან. იგი ასწერს თამარ მეფის ყველა ომებს და აღნიშნავს—თამარის რომელსა და რომელს ლაშქრობაში მიუღია მონაწილეობა მგოსანს შოთა რუსთაველს. ანტონ კათალიკოზის მიერ თამარის დახასიათებაში იქცევეს ყურადღებას შედარება ამ დედოფლისა კლეოპატრასთან, აგრეთვე სემირამიდასა და ანტონიასთან, მაგრამ ესენიო, დაასკვნის ჩვენი ავქსონი, იყვნენო აღდენ კვამლებრ ნაცხად-

ნი: გუშინ ჩნდენ და დღეს განქარდენ, დასცხრენ ყოფით“, ხოლო თამარის საქმენი სამარადისონიაო არათუ მარტო ჩვენში, არამედ დიდება მისი სადიდებელი შეიქმნაო შორის მრავალ ერებისა, ბრძენ ბერძნებისა, სომხებისა, სირიელებისა, სპარსთა და სხ.

თამარ მეფისა და მის ქმარ-შვილის სახე-სურათები დარჩენილა ვარძიაში, რომელიც, როგორც ვიცით, მანვე გამოჰკვეთა კლდეში პალატებითა და საქულბაქეებით. მისივე სახე შენახულა ბეთანიას. ქვემოთ მოგვყავს გრ. ორბელიანის შესანიშნავი ლექსი, გამოთქმული ამ ბეთანიის სახის წინ.

შენახულა მშვენიერი ლეგენდები, რომლებშიაც თამარი წმიდანად დასახულია. ქვემოთ ვურთავთ ასეთ ლეგენდასაც. ქართულ წყაროებს შეავსებენ არაბთა მწერლებიც: აბულ-ფედა, იბნ-ქილდუნი, იბნ-ალ-ათირი; აგრეთვე სომხის მწერლებიც იძლევიან თითო-ორილა ცნობას. ზოგი რამ ცნობა გვხვდება მსოფლიო ისტორიაშიაც, მაგ. გიბზონისა, შლოსსერისა, ვებერისა და აგრეთვე პანარეტის ქრონიკაში.

მიუხედავად ყველა ამგვარ ცნობებისა და მასალებისა, უმთავრეს წყაროდ მაინც რჩება ჩვენი დიდი ქველი „ქართლის-ცხოვრება“, რომელში შეტანილი თამარის მატთანე დაწერილია თანამედროვისგან.

მ. ჯანაშვილი.

თამარ მეფე

I. დაბადებიდან დავით სოსლანის მოწყვებადღე.

1. დაბადება და აღზრდა.

თამარი დაიბადა იმ წელიწადს, რომელსაც გამეფდა მისი მამა გიორგი III, ე. ი. 1156 წელს.

ეს გიორგი, შვილი დავით აღმაშენებლის ძის დიმიტრისა, იყო ახოვანი, ტან-ლომი ვაშკაცი, შვენიერი, გულოვანი, მოწყალე, უხვი, სვიანი, ბრძენი, მორკმული და სვე-დოვლათითა გამდიდრებული, კეთილად მსახური ღვთისა, შეცოდებისა უკადრი, გლახაკთა და ქვრივთა მოწყალე, ერთგულთათვის უხვი და მზობეგელი (ქ. ცხ. 264).

თამარის დედა იყო ბურდუხანი, ასული ოსეთის მეფის ზუდდანისა. ეს ქალი „ჰმატდა სიკეთითა ყოველთა დედათა; მისებრი სძალი ჯერეთ არა ეხილვა ქართლისა თემსა“, ამბობს მემატეიანე (გვ. 265), იგი იყო შესატყვისი თვისის პირ-მზე და ტან-ლომ ქმრისა, თვითც მზეთა-მზე შვენებითა და მიმფენობითაცა, კეთილი და ტურფა. მის ქებად ისიც საკმაოაო, რომ შეიქმნაო დედად ნათელ-შემოსილის ასულისა თამარის, რომელმაც საქართველოს დიდებულ მეფეების ტახტი დაამშვენაო (გვ. 265, 275).

მშობლები თავიანთ ტკბილს შვილს სათუთად ზრდიდნენ.

23 წლისა რომ შეიქმნა თამარი, მისმა მშობელმა მიიწვია საზაფხულო სასახლეში ნაჭარმაგევს (აწინდელ კარაღეთს) დი-

დებულნი „შვიდთავე სამეფოდგან“, აგრეთვე დედოფალი ბურ-
დუხან, ბრძენი და გონიერი, მოელაპარაკა ყველას და მეფედ
გამოაცხადა თამარი. მათიანე იუწყება (გვ. 274):

ყველას გამოჩივითა და განზრახვით და უფრო კი „გან-
გებითა ზენის“ მშობელმა „თამარი, ნათელი და ბრწყინვალე-
ბა თვალთა მათთა, გვირგვინი და მანიაკი ყოველთა მეფეთა
და ხელმწიფეთა მეფე-ჰყო თანადგომითა პატრიარქთა და
ყოველთა ეპისკოპოსთა, დიდებულთა, იმერთა და ამერთა,
ვაზირთა, სპასპეტთა და სპასალართა, და დასვა მარჯვენით
თვისსა მეფე და დედოფალი, შემკული და შემოსილი პირად-
პირადად ფესვედითა ოქროვანითა, ბისონითა და ზეზითა, და
დაადგა თავსა მისსა გვირგვინი ოქროისა მის ოფაზისა, აღმკუ-
ლი იაკინთითა და სამარაგდოთა მიერ“. შემდეგ ამისა „მდი-
ლარნი ერისანი ლიტანიობდეს წინაშე პირსა მისსა“, ხოლო
თვით მამა-მეფემ ახლად გამეფებულ ასულს შეჰფიცა ერთგუ-
ლობა და ერთხელობა, ცრემლით შეჰვედრა იგი ღმერთსა,
აკურთხა კურთხევითა აბრამიანითა (იქვე 274). ეს იყო 1179
წელს.

ამის შემდეგ მეფე გიორგი წავიდა იმერეთს და თამარი
თავის დედით დარჩნენ ტფილისს. ჯერ ისევ მეფედ კურთხე-
ვის ლხინსა და ზეიმში იყვნენ, რომ ბურდუხან დედოფალი
ავად გახდა და გარდაიცვალა. ვაება დაეცა თამარს. ფიცხლავ
შეატყობინა მამას, რომელიც მაშინ იყო გეგუთს, იმერეთში.
მალე მოვიდა ისიც, დიდებით დამარხეს ბურდუხანი, და
მთელი წელიწადი იგლოვეს.

დედის დამარხვის 4 წლის თავზე, 1184 წელს აღდგომის
შხვეფს*), თამარს გარდაეცვალა მამაც. მაშინ თამარი და მი-
სი მამა სცხოვრობდნენ ტფილისს, ისინი სასახლეში, ხოლო
მისი გამზდელი მამიდა რუსუდანი იმყოფებოდა სამშვილდეში.

*) შხვეფსი=მგზებსი. ერთი გზობის გავლა შვიდეულისა, სიტყვი-
დამ გზა. სვან. ნა-გზი=მ-გზეფსი (გზ=ზგ : გაგზაენა=ინგ. გაზგაენა; მსგავ-
სი=მგზავსი=მგავსი), ე. ი. ერთი კვირა.

მეფის სიკვდილის მისამძიმრადა და მის მოსაყვანად სამშვილდეს წავიდნენ პატრიარქი მიქელ და დიდებულნი. რუსუდანიც მოიყვანეს. შევიდა რა სამეფო პალატში მძიმე ძაძით მოსილი, გადაეხვია თამარს. შეიქმნა თავზარ დამცემი ტირილი საერთო, ვაება დიდი. გულამოჯდომით გმინავდა ყველა: პატრიარქი, ეპისკოპოსები, ვაზირი ანტონი, ამირსპასალარი ყუბასარ და სხვა მოხელეები, ვითარცა მეჭურჭლეთ-უხუცესი ვარდან, მდივანი ჩუნჩერახი კიაბერ, მეჯინბეთ-უხუცესი აფრიდონ, მსახურთ-უხუცესი იოანე, დიდებულნი, აზნაურნი, მონანი, მოყმენი. ყველა ესენი დასტიროდნენ წინ გაშლილს სამეფო ნიშნებს—პორფირს, გვირგვინს, საჭურვლებს. ამათ ბანს აძლევდნენ პალატში მოგროვილი მეორებები, მდგომარენი რაზმ-რაზმად, აგრეთვე მოქალაქენი, მეციხოვნენი და სხ. ასე რომ „ყოვლითურთ სამოთხისა მსგავსი იგი სამყოფი მეფისა იქმნა მსგავს ჯოჯოხეთისა: შევებათა წილ და მუსიკობათა აღხდეს ხმანი ვაებისა და ტყებისანი, ხოლო თამარი, პირი იგი ეთეროვანი და უკიმირო*) ჰაერი და უპრუმო**) ნათელი, შეიზღუდა ბნელითა, და დამფხვრელი თმათა იხოკდის დაწვთა მულღაზაროვანთა***), და წყარო სისხლისა უსწრობდა ნაკადულსა ცრემლთასა“. დაიტარეს და დიდებულად დამარხეს გიორგი მეფე. დარჩნენ ობლად და მგლოვარედ თამარი და მისი გამზრდელი რუსუდან და აგრეთვე მეორე რუსუდანიც, სულთნის ცოლყოფილი. სხვა ბაგრატიონი აქ აღარავინ დაშთა.

2. დაგვირგვინება.

თამარი ჯერ ისევ იგლოვდა მშობელს, რომ ქართველ დიდებულებმა რუსუდანის პირით შეუთვალეს: საქართველო უმეფოდ დარჩა, ჯარი უწინამძღვროდ, იკმარე გლოობა, მე-

*) უბნელო. **) უშავო. ***) ამულ-ღაზაროვანი, ე. ი. სამურ-მოხატული (მეგრ. ლაზურუა=ხაზვა, მოხაზვა, მოხატვა).

ფედ დაგვირგვინდით. თამარს ფრიად ემძიმებოდა დიდის საქმის ტვირთვა, მაგრამ ერის წარმომადგენლების განზრახვამ და რჩევამ „ძლით დაარწმუნეს იგი აღსლვად და ამაღლებად საყდართა და საჯდომთა მამაპაპურთა“.

შვიდთავე სამეფოს მთავრებმა, დიდებულებმა, პატრიარქმა, ყველა ეპისკოპოზისა და მღვდლების კრებულმა „აღსვეს და აღამალღეს საყდართა ზედა სამეფოთა მზე იგი მზეთა და ნათელი ნათელთა ელვარება, და მზეებრ მაშუქებელი სხივ-კამკამებათა“. გვირგვინი რამ მოიტანეს, „მგალობელთა აღიმაღლეს ხმა ძლივეით-გვირგვინოსნობისა და მძლევ მფლობელობისა“. გალობაში მოიხსენებდნენ ზეთის-ხილის მთას, კოსტანტინე მეფის ზე ჯვრის გამოჩინებას. ამ შესხმა-გალობით დაადგეს თავსა გვირგვინი ქუთათელმა ანტონი საღირისძემ და რაქისა და თავკვერის ერისთავმა კახაბერ კვირიკესძემ, ხოლო სრულ-ყვეს-რა კურთხევის წესი, ვარდანისძეთა, საღირისძეთა და ამანელისძეთ მოიტანეს ხრმალი და შემოარტყეს გვირგვინოსანს. ახლა კი ჰკრეს სამუსიკო იარაღებს, სპილენძ-ქურთ, ბუკთ, ქოსთ, წინწილათა. შეიქმნა ზარი და ზეიმი ქალაქში, სიხარული, შვება და გამოსვენება, და იმედი უიმედო ქმნილთა, და სასოება უსასო ქმნილთა. თაყვანი-სცეს, დალოცეს და აღიდეს სპათა შვიდთავე სამეფოსათა, და დაიშალნენ.

ხოლო თამარმა „იწყო განგებად ვითარ იგი მოჰბერვიდა სული“.

უპირველეს ყოვლისა თავის დაგვირგვინების დღის აღსანიშნავად უხვებით მიჰფინა წყალობა და შეწყალებანი: უამრავი საუნჯე გაუგზავნა იერუსალიმისა და ათონის ქართულ მონასტრებს, აგრეთვე საქართველოს საყდრებსა და სამღვდლოებს. მოვალენი იხსნა ვალთავან, ქვრივ-ობლებს უწყალობა კმა-საყოფელი, ობლობისა და სიღარიბისა გამო დაუქორწინებელად დარჩენილებს მიუბოძა სახსარი დასაქორწინებელი, „ლონიერ ყვნა გლახაკნი და ლონიერნი მდიდარ“. შვიდსავე სამეფოში არ დასტოვა მთხოვნელი, რომელსა ზედა არა მიჰფინა უხვებით წყალობა და სანართალი.

3. სახელმწიფო გამგეობა.

ა) საეკლესიო კრება.

გამეფებისავე უმაღლესი თამარმა მიაქცია ყურადღება საეკლესიო საქმეებს. მრავალი უწყისოება დამკვიდრებულ იყო სჯულის საქმეში და სასულიერო მოხელეობაში. ბევრ უღირსს მისდა შეუფერებელი ადგილი დაეკავაო, და ყველა ამის გამო წმიდა მარტომადიდებლობა მცირდებოდაო. გაითვალისწინა რა ესეთი ყოფა თამარმა, ბძანა მოწვეულიყო ადგილობრივი სასულიერო კრება. მაგრამ უწინარეს ყოვლისა იერუსალიმიდამ დაიბარა სახელგანთქმული მეცნიერი ნიკოლოზ გულაბრისძე და იგი დაინიშნა ხსენებულ კრების პირველად, ე. ი. თავმჯდომარედ, ხოლო მის თანაშემწედ — ქუთათელი ანტონი საღირსძე, დიდათ განთქმული სათნოებათა შინა და ძლიერი სიტყვით და საქმით. ეს ნიკოლოზ გულაბრისძე წინად ყოფილიყო საქართველოს კათალიკოზად, მაგრამ თავის თავმდაბლობისაგამო ეჯგნა კათალიკოზობისაგან და იერუსალიმს წასულიყო იქაურ ქართულ მონასტრებში სალოცავად და საცხოვრებლად.

გულაბრისძე რომ მოვიდა, იგი შეკრებილ ეპისკოპოსებითურთ გამოეცხადა თამარს. მიეგება მათ დედოფალი, მიიწვია ერთ სადგომში, დასხა საყდრებზე და კრება ვახსნა ამ სიტყვებით:

„წმიდანო მამანო! თქვენ ღვთისა მიერ განჩინებულ ხარო მოძღვრად ჩვენდა და მმართველად წმიდათა ეკლესიათა, და თანაგაცთ სიტყვის მიგებად სულთათვის ჩვენთა; გამოიძიეთ ყოველი კეთილად, დაამტკიცეთ მართალი და განხადეთ ყოველი გვლარძნილი. იწყეთ პირველად ჩემზედა, რამეთუ შარავანდელი ესე მეფობისა არს და არა ღვთის მბრძოლობისა. ნუ თვალ-ახვამთ მთავართა სიდიდისათვის, ნუცა გლახაკთა უღებყოფთ სიმცირისათვის. თქვენ სიტყვით, ხოლო მე საქმით; თქვენ სწავლით, ხოლო მე განსწავლით, თქვენ წვრთნით, ხოლო მე განსწვრთვით. ზოჯად ხელ-მივცეთ დაც-

ვალ სჯულთა საღმრთოთა შეუშინებლად, რათა არა ზოგად ვიზღვივნეთ: თქვენ ვითარცა მღდელნი, ხოლო მე ვითარცა მეფე, თქვენ ვითარცა მნენი, ხოლო მე ვითარცა ებგური“.

დაასრულა-რა თვისი სეფე სიტყვა თამარმა, იქვე დაჯდა ცალკე, მერე აბრძანდა. ეპისკოპოსებმა მადლობა მოახსენეს, დალოცეს. თამარი გამოეთხოვა, პალატად წაბძანდა.

კრება დალაგდა. აღიძრა კითხვა მაშინდელ კათალიკოზის მიქელის ანუ მიქაელის შესახებ. იგი არ დაესწრო კრებას, რადგან „წინა-უკმო იყოო საეკლესიო წესთაგან და ქკონდიდელ-მაწყვერელობა და მწიგნობართ-უხუცესობაც მოეხვეჭა“. კრებამ მოინდომა მისი დამხობა, მაგრამ დასნეულებული იყო და მალე დროში მიიცვალა. შესცვალეს ზოგი ერთი სხვა ეპისკოპოსებიც, აგრეთვე განმართეს ზოგი საეკლესიო წესებიც.

მატიანის გადმოცემით, ამით დაბოლოვდა საეკლესიო კრება. საეჭო კია კრებას არა ეზრუნა-რა თანამედროვე სასულიერო განათლებასა და სკოლებზე, მით უმეტეს, რომ ამ სკოლების გონიერი წარმართვა ხელს შეუწყობდა თვით ეკლესიის წესიერებასა და ჩანებას. და ეს კი იყო თვით თამარის მულმივი საზრუნავი.

ბ) ხელისუფალთა გამწესება.

სასულიერო კრება დათაჯდა თუ არა, დაიწყო მოძრაობა ზოგიერთ დიდებულთა და ხელისუფალთა შორის. ჩიოდნენ, ძველ ხელისუფალთ ველარ დავემორჩილებითო, მათს მბრძანებლობაში ყოფნას ველარ მოვითმენტო: უგვარო და უხამსი კაცები გაგვიბატონდნენო დიდგვარიანებს, დაგვძარცვესო და პატივი მოგვაკლესო. უმეტესად უწყრებოდნენ ყუბასარს, რომელიც მეფეთაგან გაზრდილი იყო, და მაშინ ხელთ ეკავა ამირსპასალარობა და მანდატურ-უხუცესობა და ლორესაც ჰფლობდა. თან ძლიერ ავად იყო: ფილენჯისაგან მიპღებოდა ენა, ხელი, ფეხი. თამარმა იგი გადააყენა და ლორეც

ჩამოართვა. შემდეგ ამისა ლაშქრის ნებითა და განზრახვით დაიბნო აფრიდონი, რომელიც ღეთის მობაძავისა მოწყალე-ბით აზნაურის ყმობისაგან მსახურთ-უხუცესობამდე ამაღლე-ბულიყო და თმოგვის ციხესაც კპატრონობდა.

დიდებულთა შორის გაჩაღდა ბრძოლა ხელისუფლობის-თვის.

გ) ისნის კარავი.

საჭირო იყო დიდი ქუა და მოხერხება, რომ ხელისუფ-ლობისთვის ბრძოლას დიდ-კაცთა შორის სამეფოში არ ჩა-მოეგდო ძველანდელბერივი განხეთქილება, ქვეყნის დაქუცმა-ცება სამთავრო-სამეფოებად. როგორც ვიცით, დიდებულმა მეფე ბაგრატ მესამემ († 1014 წ.) თითქმის ყველა წვრილი-სამთავროები მოსპო, მეფე-მთავრები ამოეცილა ანუ განდევნა და ამნაირად ჩაჰყარა ის მკვიდრი საფუძველი, რომელზედაც შემდეგში დავით აღმაშენებელმა ააგო დიდი შენობა საქარ-თველოს გაერთიანებისა ზღვიდგან ზღვამდე.

დროთა განმავლობაში სხვა და სხვა დამსახურების გამო-მეფეთა წინაშე წინანდელ სამთავროებში ესა თუ ის მოხელე გამძლავრდა, ფეოდალური ხურუში ძლიერ გაუდიდდა და მოინდომა თვითმპყრობელობის თუ არ დამზობა, დაძაბუნება მაინც. მეფის ერთგულობის მანტიით მობლარდნილი ზოგი ერთი სხვა ერისთავებიცა თუ დიდებულები ქვე-ქვე გამოიშირებოდნენ და არ ჰყარგავდნენ შემთხვევას, უთანხმოება დაე-ბადათ, რომ ამღვრეულს წყალში ბლომა თევზი დაეჭირათ, განუკითხავად ებატონათ თავიანთ სახელო კუთხეებში. ქალი რომ გამეფდა, მათ ეგონათ, ახლა კი თავისუფლება მოგვე-ცაო და როგორც გვსურს, ისე წარემართავთო ჩვენს საქმეებს. ამ ბანაკში, უეჭველია, იქნებოდნენ ისინიც, რომელნიც ემხრობოდნენ თამარის მამის გიორგის მოწინააღმდეგე დიმიტრი-დავითისძეს, საქართველოს ტახტის მემკვიდრეს, მაგრამ რომელნიც დიმიტრითურთ დაამხო გიორგიმ და თვითონ გამეფ-

და. უპირველეს მოთავედ თვითმპყრობელობის შეზღუდვისა კი არა, არამედ ფეოდალების უფლების გაფართოება-განდიდებისა გამოვიდა ყუთლუ-ასლან ჯაყელი.

წინაპარი ამ ჯაყელებისა იყო ბეშქენი († 1045 წ.). იგინი მეთვრამეტე საუკუნიდგან ერისთაობდნენ სამცხე—კლარჯეთს, სახელდობრ, არტანუჯსა და ყველს, აგრეთვე ახალციხის მხარეს—ჯაყისმანს. ამ ჯაყის მფლობელობისა გამო გაუგვარდათ ჯაყელობა. კორიდეთის სახარების წარწერებში იხსენიება მთელი რიგი ჯაყელებისა, სახელდობრ, მურვან I ბეშქენისძე † 1070 წლ. ახლო ხანს (ქ. ცხ. 212), ბეშქენ II მურვანისძე † 1118 წ., მურვან II და მისი შვილი ზემო-ხსენებული ყუთლუ-ასლანი.

ამ ყუთლუ ასლანმაო მოისურვა პარლამენტისებური წეს-წყობილება შემოეღო, მაგრამ ვერ განახორციელა (იხ. დაწვრილებით მე-V თავში).

დააშოშმინარა ყუთლუს მიერ აღძრული მოძრაობა, თამარმა ამირსპასალარად დანიშნა სარგის მხარგრძელი, ჩამომავლობით კაცი გვარიანი და აღზრდილი ლაშქრობათა შინა და ჭაბუკობათა (საგმირო საქმეებში გაწვრთნილიყო). დაუბოძა ლორე სათავადო და სამთავრო. პატივი მიანიჭა მის შვილებსაც ზაქარიას და იოანეს (ამათგან ზაქარია იყო სჯულით სომეხი, ხოლო იოანე მართლმადიდებელი).

ჭიაბერს უბოძა მანდატურთ-უხუცესობა და მისცა არგანი ოქროისა ხელსა და ჩააცვეს საგამანგი, ე. ი. ძვირფასად მოქრულ-მომარგალიტებული საცმელი.

მეკურკლეთ-უხუცესობა მისცა დიდგვარიანს კახაბერ ვარდანიძეს, მსახურთ-უხუცესობა—ვარდან დადიანს, ჩუნჩერახობა—მარუშიან ჩუნჩერახისძეს, ამილახორობა თორელ გამრეკელს.

ურისთავებად დაადგინა: სვანეთისა—ბარამ ვარდანიძე; რაჭისა—კახაბერი კახაზერისძე; ცხუმისა—დოთალოს შარვაშისძე; აღიშისა—ბედიანი; დიხთ-იმერია—ქართლასა—რატი სურამელი;

კახეთისა—ბაკურ ძაგანისძე; ტყრეთისა—ასათ გრიგოლისძე; სამცხის ერისთავად და სწასლადად—ბოცო ჯაყელი. განაწესა სხვა მოხელეებიც.

დარბაზობის დროს ყველა ესენი სხდებოდნენ სამეფო ტახტის მარცხნივ და მარჯვნივ ოქრო-ქედილ სელებზე (ქ. ცხ. 282).

ასრე გაიმარჯვა თამარმა ამ ხელად, მაგრამ ეს გამარჯვება მის გარდაცვალების შემდეგ ძვირად დაუჯდა საქართველოს: იმავე ჯაყლებმა საქართველოს ხელმწიფოებრიობას მოსწყვიტეს მესამედი ქართველთ მიწა-წყლისა—სამცხე-საათაბაგო ანუ მესხეთ-კლარჯეთი, ესრევე მოიქცნენ თამარის მოხელეთა შთამომავალნი აფხაზეთისა, ოდიშ-სამეგრელოსი, სვანეთისა, კახეთისა, ტყრეთისა და უმთავრესად კი სარგრს მხარგრძელისა, რომლის შვილის ივანეს ღალატმა საქართველოს აუნაზღაურებელი ზარალი მიაყენა თავის ღალატით მონგოლების შემოსევის დროს.

4. თამარ მეფის პირველი ქმარი (რუსი)

და მისი მომხრეები.

თამარ მეფის დაქორწინების ამბავი გამოსარკვევად ძნელ და რთულ კითხვად გვესახება.

ვიციტ, რომ მას ორი ქმარი ჰყავდა, პირველად—რუსი (გიორგი?) და მეორედ—დავით სოსლანი.

ვიციტ ისიც, რომ პირველ ქმარზე გვარდაწერის დროს თამარი უკვე 31 წლის ქალწული იყო.

იბადება კითხვები:

რა მიზეზები მუშაობდნენ, რომ საპატარძლო მეფე-ქალმა ასე შეიბერა თავი, და ისიც მაშინ, როდესაც ბაგრატიონთა სახლის განსაგრძობად საქართველოს ტახტზე საჭირო იყო მემკვიდრე, გვარეულობის აღმადორძინებელი, და მის მეტი კი აღარავინ სჩანდა ქვეყნის არემარზე?

რამ დაავიწყა მორწმუნე თამარს ბაგრატიონთა ის გად-

მოცემა, რომ ვითომ იგინი ენათესავებიან და ვით მეფე-წინასწარმეტყველსა და ღვთისმშობელს და რომ მათ იგულისხმებს დავითის წინასწარმეტყველება: „ეფუცა უფალი დავითს ქემარიტებითა, და არა შეურაცხყოს იგი: საყოფისაგან მუცლდისა შენისა დასვა საყდართა შენთა? (უნდა დავიხსოვოთ, რომ ეს სიტყვები დავითნისა (ფს. 131, 11) ბაგრატიონების სამეფო ნიშანს (გერბს) წარწერილი აქვს გარეშემო შიდა არშიაზე).

ჩვენ ვფიქრობთ, ყველა ამის მიზეზი იყო მაშინდელ უმაღლეს მოხელეთა და მთავარ-მართველთა სურვილი, რომ თამარს ისეთი ქმარი არ შეერთო, რომელიც მათ აღაგმავდა, მათ თავგასულობას შეზღუდავდა. ასეთ კაცად კი, სჩანს, მათ შიაჩნდათ დავით სოსლანი, ე. ი. ის, რომელიც თამართან ერთად ყმაწვილობითგანვე აღზრდილიყო და რომლისთვისაც, როგორც გამოსკვირს სხვა და სხვა ცნობებიდან, თამარს მეუღლეობის პირობა მიეცა.

მოხლეობა-მთავრობა დავით სოსლანს უგვარო კაცად ისთვლიდა და გაიძახოდა, თამარს შეჭვერის ისეთი გმირი, ვითარც იყენენ ბუმბერაზი ამირან ხვარეშანისთვის, ხოსრო შანშა-ბანუმისთვის, მხეჭაბუკ ხაზართა მზისათვის, პოლემპი იპოდამისთვის, პლატონი პერსეფონისთვის, რამინი ვისისთვის, შარიარი ოსნაოზისთვის, შატბერ (თამარიანი, 43) ანალათისთვის, იაკობ რაქაელისთვის, იოსებ ასანათესთვის, დავით მეფე ბერსაბესთვის. მაგრამ ამისთანა საქმროები ღლეს აღარ არიანო.

ასეთი მათი სჯა რომ გულწრფელი ყოფილიყო, თამარი უქმროდ უნდა დაეტოვებინათ, რადგან მისი ღირსი საქმრო ვითომ არ იყო მსოფლიოში. მაგრამ „ფიცი მწამს და ბოლო მაკვირვებსო“ რომ იტყვიან ხოლმე, ეს სწორედ აქ გამართლდა. თამარისთვის გმირ-ბუმბერაზ საქმროს მძებნელებმა არავითარი ანგარიში არ გაუწიეს თავის დედოფლის გულსა და გრძნობას, რომლის მბრძანებლობით თამარი აგერ უკვე 31-ის წლის ქალი ვერ თხოვდებოდა, თავის საგულო დავით სოს-

ლანს ვერ სთმობდა, ვერ ლალატობდა. სოსლანის მოწინააღმდეგეთა დასაყოლიებლად ამაო შეიქმნა თამარის სიკერპეც და თვით სოსლანის მომხრეთა ლალადისიცი, რომ დავითი დასაწუნი არ არისო, რომ იგი ჩამომავლობით არისო დიდგვარიან— ეფრემიანი: იგი „თვისობსო ეფრემს, სიმხნითა ისობს (ჩახ. 34) „ეფრემის ძირთა ისართა მთლელი“ (75), რომ თამარის მოტრფიალე დავითი არისო „მეხებრ ძლიერი, მხნე, უძლეველი, ლომი აბესალომი (80), „ნებროთს სჯობსო ძალად, დებორს ახოვნებიჲ (93), ეს ლომი—დავით თამარისთვის აღევგო კეთილ-სახმარედ (შავთ. 21), „იოსებს თვალად, სამსონს ძალად, სჯობსო ნებროთს გულად“ (შავთ. 46), რომ თამარის შუბისა და ფარ-შიმშერის ხმარება ჰშვენისო ლომს დავითს (შოთა 3; 1573).

ვიმეორებთ, ყოველი ეს არ შეისმინა საქართველოს უმაღლეს მოხელეობა-მთავრობამ, მაგრამ სამეფოსთვის საჭირო იყო შექვიდრე, ლაშქრისთვის—წინამძღოლი. მოხელე-მთავრებმა ეს იცოდნენ და, უნდოდათ თუ არა, თავის დედოფლისთვის ქმარი უნდა შეერათათ. მაგრამ, ვიმეორებთ, არა ისეთი, რომელიც ემსგავსებოდა მათ მიერ ზემო ჩამოთვლილ გმირებსა და ბუმბერაზებს და როგორც იყო დავით სოსლანი, არამედ ისეთი, რომელიც იქნებოდა მათი მოხელეკვეთე, მათი მორჩილი მონა-ყმა.

ამ უმაღლეს მოხელე-მართველთა შორის განთქმული და უმეტეს განდიდებული იყო ერისთავთ ერისთავი აბულასანი, „ამირთ-ამირა ქართლისა და ტფილისისა, რუსთავისა და შვიდთა მთეულთა პატრონი, ძმა ქართლის მთავარევისკოპოზის ვასილისა და მამი დავითისა“. (იხ. წარწერა ვერის ანდრია მოციქ. საყდრისა; ქ. ცხ. 284).

ამ აბულასანმა თამარისთვის „გმირ და ბუმბერაზ“ საქმროების მძებნელებს მოახსენა: „მე ვიცი შვილი რუსთა ხელმწიფისა ანდრია დიდისა მეფისა, რომელსა ჰმონებენ 300-ნი მეფენი მის კერძოსანი, და იგი, მცირე დარჩომილი მამისაგან

და ბიძისაგან სავალთად წოდებულისა, ექსორია-ქმნილ დევნილი, გარდმოიხვეწა და არს იგი ყიფიყყთა მეფისა სვიაჯს ქალაქსა შინა“.

ეს იყო და ეს. აღარც იძივ-იკვლიეს, თუ მართლა რუსეთის მეფეს 300 მეფეები ჰმონებდნენ, აღარც ის შტიგნეს, თუ როგორი კაცია გამოგდებული მეფისძე, აღარც დაეკითხნენ თამარს, არამედ ფიცხლავ სვიაჯს გაგზავნეს ტფილელი ვაჭარი ზანქან ზორაბაბელი და მან მოიყვანა. შეხედულობით არა უშავდა-რა. თამარს შეუთვალეს: საქმრო მოგიყვანეთო. „აწვევდეს ქორწინებასა და ასწრაფობდეს ამის პირისათვის“.

სახტად დარჩომილმა თამარმა შეუთვალა ვითომ მისთვის მზრუნავებს:

„კაცნო, ვითარ ღირს შეუტყობლად ესე-ვითარისა საქმისა ქმნად! არ ვიცით კაცისა ამისთვის უცხოსა არცა ქცევა, არცა საქმე, არცა ბუნებისა და ჩვეულებისა, არცა მხედრობისა და სიქველისა; მაცადეთ, ვიდრემდის განიცადოთ ყოველთა სიკეთე გინა სიდრკუე მისი“.

პასუხად თვისი დრტეინვა და აღშფოთება მოაგებეს თამარს: ლაშქრის წინამძღოლი გვინდაო, დრტეინვით „შეაიწრებდის სულსა მისსა“. სახით ლამაზიო მოყვანილი საქმრო. „სპილოთაებრ არა განიხილვიდეს მისაყრდნობელთა. ესეოდენსა მძიმესა საქმესა მსუბუქად შევებოდეს“.

თამარი რომ უარ-ჰყოფდა ქორწინებას, ზოგიერთნი ამბობდნენ, თუ ეგ არ უნდა, მაშ შევრთოთ ბერძენთა მეფის მამის ძმის-წული ალექსი*), რომელიც ეხლა აქ, საქართველოშივე არისო. თამარმა ესეც უარჰყო. მაგრამ აიძულეს და განამზადეს ქორწილი და ჯვარი გადასწერეს თამარსა და გიორგი რუსს (1185-6 წ.). ქორწილის ღონი გაგრძელდა მთელი კვირა. შემდეგ ამისა გიორგი რუსი წაუძღვა ლაშქარს და

*) ალექსი კომნიანოსი, რომელიც თამარმა პონტოს იმპერატორად დასვა 1204 წელს (იხ. ქვემო).

წავიდა საომრად. მოილაშქრეს ბასიანი, კარისი (=ყარსი), დვინი. ყველგან გაიმარჯვეს. მაგრამ რათ ღირდა ეს გამარჯვებები, როდესაც გიორგი რუსს გამოაჩნდა ბარბაროსული თვისებები და სავსებით აღსრულდა თამარის წინასწარ-ხელდა: „სიმთვრალეთა შინა იწყო (გიორგი რუსმა) მრავალთა საძაგელთა და უშვერთა საქმე ქმნათ, რომელთა ნამეტნავ არს აღწერად“. იგი აღიძრა წყენად თამარისა... „იუდა მყოფელმან თავისა მისისამან არღა-რა იცოდა, რამცა ექმნა“. შვიდივე ბოროტება ემარჯვებოდა თამარის ქმრად მოწვეულს, ვიდრე სოდომურ ქცევამდე. ორ წელ ნახევრამდე ითმინა თამარმა, რა და რა ღონე არ იღონა, რომ იგი პატიოსნების გზაზე დაეყენებინა, მაგრამ ამაოდ. სიტყვისამებრ „ეკურნებდით ბაბილოვანსა და არა იყო კურნება“, მინც არა შეიგონა-რა. გაბეზრებულმა თამარმა საჯაროდ უთხრა სვე-უბედურ გიორგის: „მე არა მიძლავს აჩრდილსა მრუდისა ხისასა გამართვად, და უბრალოდ განვიყრი მტვერსაცა, რომელი აღმეკრა შენ მიერ“. სთქვა, დასტოვა იქვე და წავიდა. ხოლო რუსუდანმა და სხვებმა წარგზავნეს სვე-უბედური რუსი შავი ზღვის პირად, იქ ჩასვეს ნავში, მიუბოძეს საკმაო სიმდიდრე და გაისტუმრეს კოსტანტინეპოლს (1188 წ.)

გაისმა ეს ამბავი არათუ მთელს საქართველოში, არამედ მთელს მახლობელს მსოფლიოშიაც. თამარის შერთვა მოინდომა მრავალმა დიდებულმა კაცმა. მისთვის ხელდებოდნენ ბერძენთ იმპერატორის მანუელის შვილი პოლიკარპოს, ასურასტანისა და შუამდინარის მეფისძე, ათაბაგ ილდიგუზის († 1173 წ) ძის ყიზასლან სულტნის (1186—1191) შვილი, ხოლო სალდუბ მეფისძე მუტაფრადინი დიდის დიდებით და მრავალის ძღვენით მოვიდა საქართველოში, რათა ითხოოს ხელი თამარისა. იგი მიიღეს შესაფერ ზეიმით, ანადიმეს, ამხიარულეს, ანადირეს, ცოლად შერთეს ვიდაც ხარკისაგან ნაშობი ქალი, „სახელდებული მეფის შვილად“, და გაისტუმრეს შინ, არზრუმს. ვერ გაუმართლდა თამარის შერთვის იმედი შარვან-შა აღსართანსაც.

ყველა ეს იმიტომ ასე დატრიალდა, ვიმეორებთ, რომ თამარს სახელმწიფო კაცად და ერთად ერთ თავის საქმროდ თავიდგანვე მიაჩნდა დავით სოსლანი და ახლა, როდესაც ამ დავითის მოწინააღმდეგენი ასე საშინლად დამარცხდნენ უცნობ და უცხო „ხალან სკვითის შემსგავსებულ“*) რუსის მოწვევით, თამარმა აასრულა თვისი განზრახვა: დავითი შეიქმნა თამარის ქმრად და საქართველოს მეფედ (1189 წელს, როდესაც თამარი 33 წლისა იყო).

ჯვარი გადაიწერეს დიდუბის საყდარში და დიდუბისავე სასახლეში გადაიხადეს ქორწილი. საქორწინო ზეიმს ხელმძღვანელობდნენ მეფის და რუსუდანი, რომელსაც, როგორც ვთქვით, აღეზარდა დავით სოსლანი, და კიდევ სხვა რუსუდანი ბაგრატიანივე, რომელიც ერაცის სულთანზე იყო გათხოვილი, მაგრამ ახლა დაქვრივების გამო საქართველოში იმყოფებოდა. ნადიმის დროს იმართებოდა სახიობანი, მგოსნები და მუშიათები მოღვექსეობდნენ. მრავლად იყო აქ ლაშქარი. ეკლესიებს, ქვრივობლებს და ყველას ეწყალობებოდა საჩუქარი მრავალი (ამ ქორწინების ზეიმის სახალხო აღწერილობას ვურთავთ ბოლოში).

გამეფებით გამეფდა დავითი, მაგრამ მისი წინააღმდეგი ქვებუდანობა შალე არ დაილია. დიდუბის ზეიმის წლის თავზე კოსტანტინეპოლიდამ არზრუმს და მერე კლარჯეთს გადმოვიდა გაძევებული რუსი (1191 წ.). აღტაცებით მიიღეს იგი მეფის მიერ შეწყყნარებულმა და ტაო-შავშეთ-კლარჯეთის მთავარ-მართებლად დადგენილმა გუზანმა, რომელსაც მიემხრნენ სამცხის სპასალარი ბოცო ჯაყელი, ორბეთისა და კენის მფლობელი და ამათთან ერთად ყველა ლიხთ-იქითელნი, იმერეთი, სამეგრელო, სვანეთი, აფხაზეთი, გურია, მოიყვანეს რუსი გეგუთს, სამეფო ტახტზე დასვეს და მეფედ გამოაცხადეს.

*) იგულისხმა ის ხალან სკვითი, რომელიც სპარსებთან შეთანხმებით 626 წ. ქ. შ. ებრძოდა კოსტანტინეპოლს.

ფიცხლავ თამარის წინ მოგროვდა „კახეთ-ჰერეთლობა, ქართლეთლობა და ვინც სად ერთგულად თამარისა დარჩენილიყო. შხეცებრ განძვინდნენ ყველა ესენი, როდესაც ორგულთა ამბავის წვლილადობა გაითვალისწინეს. თამარს სისხლის დაღვრა არ სწადდა. დაგზავნა სანდო შუაკაცები, მაგრამ მემამბოხეებმა მშვიდობა არ ისურვეს. შეიარაღდნენ, გადმოლახეს ლიხი, ამოწყვიტეს და ააოხრეს ქართლის არენი და მეფის საზათხულო ნაქარმაგვეის სასახლომდე გამოიარეს. ამავე დროს დადიან-ბედიანთა წინამძღოლობით მემამბოხეთა მეორე ნახევარი იმერეთილამ გადავიდა სამცხეს. დასწვეს ქალაქი ოძრხე და შეუერთდნენ ბოცო ჯაყელს. სწადდათ დაეპყრათ ჯავახეთი, თმოგვი, ახალქალაქი, მოძხრე სომხითარებთან ერთად აგარისა და ალგეთის მხრით შემორტყმოლდნენ ტფილისს, საცა იმყოფებოდა თამარი. მაგრამ თამარის ბრძანებით მისმა ერთგულმა ლაშქარმა გრიგალებრ გავლო გზა, ცეცხლებრ მიენტო დადიან-ბედიან-ბოცოს და გაანიაფა მათი ძალა ნიალის მინდორზე, თმოგვსა და ერუშეთს შორის. იგინი გაიქცნენ, ესენი დაბრუნდნენ და შემუსრეს სომხითის მემამბოხენი. გაეწყო სხვა რაზმი ქართლში შემოსულების წინააღმდეგ, მაგრამ ბრძოლა აღარ დასცალდათ, ვინაითგან დაშინებული მემამბოხენი გალაგდნენ და ერთგულემა შემოუთვალეს თამარს და პატიება და შენდობა ითხოვეს. სვანებმა წარმოუდგინეს თვით რუსი გიორგიც. მეფე თამარმა ყველას შეუწოდო, თვით რუსსაც, რომელიც უვნებლად გაანთავისუფლა.

გუზან აბულასანისძეც (ქ. ცხ. 286, 297), ტაო-კლარჯეთის მმართველი დაემორჩილა თამარს და ერთგულობა აღუთქვა, მაგრამ ამისი ერთგულობა პირფერული გამოდგა. იგი ისევ განდგა, გაიტანა ტაოსკარი, ვაშლოვანი და სხ. მრავალი ციხე და წავიდა და მიემხრო შაერმანს, რომელიც მთავრობდა ბასიანის მომიჯნავე აშორნიას. სცნო-რა თამარმა, ტაო-კლარჯეთის სეფე-შვილად, ე. ი. მეფის მოადგილედ დანიშნა თავისი მელვინეთ-უხუცესი, მას თან გააყოლა სარგის

თმოგველი, კახა სამძივარი, სხვა აზნაურთ-შვილები და გაისტუმრა. კოლას რომ მივიდნენ, მოვეგებნენ ზაქარია ფანასკერტელი, ძინიელნი, კალმახელნი და სხვა ქაბუკები. შეიყარნენ-რა, სცნეს, რომ გუზანს ციხეებში ჩაუყენებია თურქები, ხოლო გუზანის შვილი შაერმანის ლაშქრით მოსულა მამის ცოლ-შვილის წასაყვანად. გუზანის ძეს დიდი ლაშქარი ჰყავდა, სულ 12-ის დროშისანი, თამარის რაზმი კი მცირე იყო. მიუხედავად ამისა, შეგებნენ, ამოხოცეს, ზოგნი კი გაიფანტნენ, ხოლო ტყვეთა შორის დაშთნენ გუზანის ცოლ-შვილნი. დაამშვიდეს იქაურობა და დაბრუნდნენ. გუზანი კი ყჩაღად გავარდა კოლის მთებში, საიდანაც ქურდულად ეცემოდა ქრისტიანებს, არბევდა და ხოცავდა. ბოლოს იგი შეიპყრეს მთიბავეებმა და დავით სოსლანს წარუდგინეს. მან თამარის დაუკითხავად ბრძანება გასცა, გუზანისთვის თვალები დაეწვათ. ასე დაიღუპა ეს ორგული კაცი (ქ. ცხ. 324).

რუსი გიორგი სპარსთა დახმარებით ერთხელ კიდევ შემოიქრა განჯის მხრიდან, დაიჭირა ზოგიერთი სოფლები შიგნით მინდორში, დაატყვევა ზოგი ქიზიყელობა, მაგრამ ხორნაბუჯის ერისთავმა საღირმა თავის სამის შვილით და მცირე რაზმით დაამარცხა იგი, ამოწყვეტა თან-მყოფნი და ორის მონითლა ძლიერს გადარჩა თვითონ რუსი. მის შემდეგ მისი სახსენებელი განქარდა: არავინ იცის, ცამ ჩაყლაპა, თუ დედამიწამ უყო პირი და ჩაიძირა. მხოლოდ ჩაბრუნებდნენ მის შესახებ ამას ამბობს (44): თამარ მეფეო,

„საფად დაგესხენ ქმრად რამე გესხენ,

აწ ძვადთა მათთა დაჭხდეს რა რუევა?“

აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ თამარის რუს-ქმრის სახელს არ იხსენიებს არც ქართლის-ცხოვრება და არც სხვა წყაროები, გარდა ნაგვიანვე სომხურებისა. თვით რუსთა მემკვიდრეებმაც არ იციან, რომ ანდრია ბოგოლიუბსკის შვილს ემეფნოს საქართველოში. აკადემიკოსი ბროსსე, შეეხება-რა ამ კითხვას, გარმანტავს, რომ ქართლის ცხოვრებაში (285) მოხსენებული

სავაჭრით არისო რუსთა მთავარი ვსევოლოდი. მაგრამ ეს შე-
საწყნარებელი არ არის. ქართლის ცხოვრება სხვა ადგილას
(302, 304) შენიშნავს, რომ თამარს შამქორის ლაშქრობაში
შველოდაო ყიფჩაღთა ლაშქრით ყიფჩაღეთის მეფის ძმა სე-
ვინჯი—სავაჭრით. თუ სავალთი ჩავაგდეთ ვსევოლოდად, ისიც
უნდა ვიწამოთ, რომ შამქორის ბრძოლაში თამარ მეფის მშვე-
ლელი რუსი ვსევოლოდიც ყოფილა, და ეს ხომ შეუწყნარებელია!
პირიქით, ეს სავალთი ანუ საბალთი ჩვენ მიგვაჩნია შეილად
იმ „ხათუნ ყოფილ მარიაშისა, საბალთის დედისა და სულდაის
ძმისწულისა“, რომლის შეწირულებას მცხეთის სვეტიცხოვე-
ლისთვის იხსენიებს მისივე ბრძანებით გამოქანდაკებული არმა-
ზის ქვის წარწერა მე-XII საუკუნისა (საეკლ. ისტ. 30). ამი-
ტომ ეს თამარის საქმროდ მოწვეული ალბად იყო რაიმე და-
ნაშაულობისთვის სვიანჯს გადმოხვეწილი რუსი, რომელიც,
ალბად, ბატონიშვილობაზე თავსდებდა.

II. თ ა მ ა რ ი ს ო ჯ ა ს ი.

ა) დავით სოსლანი.

დავით სოსლანი, როგორც იუწყებიან მემატეიანე და თა-
ნამედროვე მგოსნები, ჩამომავლობით იყოო ეფრემიანი, ე. ი.
იაკობის ძის ეფრემის შთამომავალი. მაგრამ იგი ენათესავებო-
დაო აგრეთვე ზაგრატიონებს და, რადგან ტახტზე გასამაგრებ-
ლად საჭირო შეიქმნა ამის დამტკიცება, კიდევ გამოიკვლიეს
და აღმოაჩინეს დავით სოსლანის წინაპარი, საქართველოს
მეფე გიორგი I-ის (1014—1027 წ.) შვილი დიმიტრი. ამ
დიმიტრისაგან იშვაო დავით, დავითისაგან ათონ, ათონისაგან
ჯადარონ და ჯადარონისაგან დავით—სოსლანი*). ოსებთან ძველ-
თაგანვე კარგი განწყობილება ჰქონდათ ქართველებს, მეტად-

*) ამათი სახელები გვხვდება ერთ ლექსში (იხ. ქვემოთ).

რე დავით აღმაშენებლისა და თამარის მამის გიორგის დროს. ამას ხომ, როგორც იყო ნათქვამი, ცოლად ჰყავდა თვით ოსთა ზეფის ასული. თამარის საქმროდ რომ რუსი მოიწვიეს, მაშინ ტფილისს მოსულიყო ოსთა მეფის ორი ვაჟი, შესახედავად შვენიერნი და კეთილნი მოყმენი. მათი აჯა ის იყო, რომ ეგების ერთ-ერთი თავის ქმრობას ღირსად გავგზადოსო თამარმა. რუსზე რომ ჯვარი გადასწერეს თამარს, მათ თავზარი დაეცათ, შინისკენ წავიდნენ, მაგრამ ერთმა ძმამ თამარისადმი ცხოველი სიყვარულის ცეცხლს ველარ გაუძლო და ნიქოზს გარდაიცვალა დარდ-მწუხარებისაგან. ცოცხლად გადარჩენილი კი, ალბად, იყო ჩვენი სოსლან დავითი.

საფიქრებელია, შინ დაბრუნებული დავითი ხელ-ფეხ მოკეცილი არ იჯდა, არამედ, — თუ თამარს მისთვის მეუღლეობის სიტყვა მიეცა, — თავის მხრით ცდილობდა, რომ თანამგრძნობნი და მომხრენი მოეძებნა, რათა რუსი გიორგი დაემხო და თვითონ შეერთო საყვარელი არსება. პირადათ ჩვენ გვგონია, რომ ეს ესრეც იყო, რომ ორთავენი, თამარიცა და დავით სოსლანიც, ამზადებდნენ ნიადაგს რუსის დასამხოვად. ასეთ მსჯელობის საფუძველს ჩვენ გვაძლევს შესწავლა თანამედროვე თხზულებებისა, მეტადრე შოთა რუსთაველის ვეფხისტყაოსნისა.

მემატიანეს სიტყვით (292), დავით სოსლანი იყო „ნაკეთად კარგი, ბექ-ბრტყელი, პირად ტურფა, ტანად ზომიერი, ზრდილობით კეთილად ზრდილი და წვრთნილი, მხნე და ძლიერი, რაინდობითა და მშვილდოსნობითა უსწორო შემმართებელი, ტანითა ახოვანი და ყოველითურთ სრული სიკეთითა“. თამარის ცოლად შერთვიდამ „წელიწდისა მოქცევამდის წაეჯობინა ყოველსა მშვილდოსანსა, ცხენოსანსა და მკვირცხლსა, მოასპარეზესა, მწიგნობარსა, ყოველთა ნასწავლთა ხელთა. სიკეთითა“ (293). შესაჯლომად მას ჰყვანდა ცხენი ზერდაგი. ეს ცხენი მის სიძლიერე და სახელგანთქმულობის გამო დავითმა იყიდაო ვახტანგ საჩინელისაგან და ფასად უბოძაო ერ-

თი ციხე და ერთი სოფელი (305). ომსა შინა იყო მხნე,
უხვი და მდაბალი (327). ასეთი იყო იგი თანამედროვე მგოს-
ნების სიტყვით:

მხედრობს უნესა, გულად უნესა, სათნობისა ჭური რჩეული.
ე საც კრია, მეხებრ კრია, რაზმნი შეიქმნეს სულ დაღეული.
ქმნის რა ნაყარდი მყის განაყარდი, ჭფერობს ვით ვარდი თვით
დაცვარული,
იხმარნის მკლავნი, კაფად მამკლავნი, აღმტაცებელნი გრიგალ-ქარული
(შავთ., 29).

ექმნა ქუხილად, თვალთა წუხილად,
რაზმთა ურიცხვთა მეს-გრიგალ-ქარად (შავთ. 50).

დავით ძლიერი, მხნედ საშინელი
უფლებს და მთავრობს ურჩთ შემწველობა (6).

მასთანა შორად ართუა შორად
ელი ამ ოსით ესრამ არამით? (შავთ. 24).

სხანს ღომებრ ომში შემძახებარე
ოს-დიდმან დავით, ოს-დიდმან დავით.
ფარეზ შემუსრა წინამკებარე (ჩახ. 32).

ჯაჭვ-ჭურთა მფქველი, გამოჩნდა ქველი
და აქილეუთა დაუწყო ძლებად
მიწუივ ომითა დაუწრომითა
თურქნი განსხნა დაუყოვნებად (101).

სხვათა მძლეუართა ხარკთა მძლეუართა
ზედა სხვა შიში ჭმატს საშინელი:
რომელ დღეს ტათს მოამატა ოს,
ისპირს და შარვანს მოვლათ ძნელი (74).

მამტკიურობს დავით ძლიერი, მხნე, უძლეველი (80).
ნებროთას სჯობს ძალად (93).

აი ესეთი ბუმბერაზი კაცი ამოიჩინა ქმრად თამარმა და
თან კეთილგონიერად აქამანდა იგი მოსეულ მტერთა შესა-
მუსრაველად.

ბ) თამარის შვილები.

თამარი ჯერ ისევ ფეხმძიმედ იყო, რომ ერი მიეცა დიდს სიხარულს. ყველანი ევედრებოდნენ ზენას, რომ მუცლადღებულის ვაჟად დაბადებულიყო. მაგრამ, რაღა თქმა უნდა, რაც ჩასახულიყო, მისს სქესს ვერ შესცვლიდა ვერც ვედრება, ვერც ლიტანიობანი: ბუნების კანონს ბუნებრივი მსვლელობავე მიეცემოდა. სასიხარულოდ ქვეყნისა თამარს პირმშოდ დაებადა ვაჟიშვილი (1192-მ წ.), რომელსაც დედამ დაარქვა თავის მამის სახელი—გიორგი. ტახტის მემკვიდრის დაბადებას კვლავ შეეგებნენ ზეიმითა და აღტაცებით. მხურვალე ლოცვას ავლენდნენ ღვთისადმი, რომ გაეზარდა და დღევრძელობა მიენიჭებინა ახალ-დაბადებულისთვის. მოლოცვები მოდიოდა ყოვლის მხრიდან, აგრეთვე ძღვნები. თამარს მოულოცეს ბერძენთა იმპერატორმა, თურქთა სულთანმა, ამირებმა და სხ. მოვიდნენ აფხაზთა მომლოცველნიც და, ნახეს-რა შეენიერება ჩჩვილის გიორგისა, წარმოსთქვეს: „ლაშა!“, ხოლო ღაშა აფხაზურად ნიშნავს ბრწყინვალეს, სოფლის განმანათლებელს. ამის შემდეგ თამარის შვილს დაენათლა ეს სახელიც: ლაშა ანუ ლაშარი. ასე იხსენებენ მას დღესაც ფშავ-ხევსურები, რომელთაც ლაშა მის დედითურთა წმიდანად მიაჩნიათ და მათთვის აუგიათ ნიშები და ყოველწლივ დიდის სასოებით ლოცულობენ „ლაშარის-ჯვარსა“ და „თამარს ნეფეს“.

ფრიად საყურადღებო და საგულისხმიეროა პოეტის სიტყვები ლაშა-გიორგის შესახებ თამარისადმი მიმართული:

„დავითის ძემან, უბინდოდ მზემან,
 ღაშა ეე გიმზო*.) წარმართებულად;
 ვიტუვი მას მზესა, ვინ გაუწეს
 დვთისა დვთისაებრ შეეკარებულად,

*) შენ, თამარა.

ქესა სანდომის, ვახტანგის ტომის,
 რომელ ენატრა მისდა სწრებულად,
 ვითა იწადა, რა დაიბადა,
 სწარსთა სიმაღლე დატადებულად“ (ჩხრ. 9).

ლაშა-გიორგის დაბადების წლის თავზე თამარ მეფეს ეყოლა (1193-4 წ.) კიდევ შვილი, ახლა კი ასული, რომელსაც უწოდა სახელი თვისის აღმზღელის მამილისა—რუსუდანი. ეს ანგელოზებრივ ლამაზი იყო დაბადებიდგანვე. რუსუდანი ჯერ ისევ 3—4 წლისა იყო, რომ თამარის ძღვევამოსილობით დაშინებულმა სპარსეთის სულთანმა და ხორაზმის ათაბაგმა მოწიწებით ითხოვა თამარისაგან: „შენი ქალის ქრობის ღირსი გამხადეო (იხ. ქვემო).

გ) შინაური ცხოვრება.

თამარი, ჩახრუხაძის სიტყვით რომ ვთქვათ, იყო „წყნარი, შესაწყნარი, პირმცინარი“. მას უყვარდა შინაური მყუდროება, შრომა, გარჯა. ჩვეულებრივ სადად იმოსებოდა, თუმცა გამოჩინება დარბაზობისას გამოეწყობოდა ხოლმე მეფურად, პორფირ-ღიაღმიითა, ძვირფას სარტყელითა და გვირგვინით.

ფეხთ ეცვა თამარს ძვირფას ქვებით შემკული წულები, ყელზე უძვირფასეს ქვების მანიაკი (საყელური), ძვირფასადვე აღმკული საგულე. მგოსანი შავთელი მიჰმართავს თამარს შემდგების სიტყვებით: „შესამოსელნი შესამკობელნი გმოსიან ტანსა ოქრონემსულნი, გვირგვინ-სკიპტრანი, ბისონ მიტრანი ძოწეულითა თანაშემკულნი. გაქვს-ლა პორფირთა შთაცმა პოდირთა სამარაგდონი ერთგან ექსულნი. ღიაღი მითა ღიაღი-მითა ზეგარდამო გაქვს წმიდად ექ სულნი“ (ტ. 37).

აქ უნებლიედ აგონდება კაცს ერთი შემთხვევა. თამარი ბძანდებოდა ქუთაისში. ღვთისმშობლის დღესასწაული იყო. თამარი ირთვებოდა წირვაზე წასასვლელად. ამ დროს მის

კარს მოადგა ერთი მეტად გაქირვებული და დაგრდომილი მათხოვარა. მოახსენეს, მოწყალებას ითხოვსო. ბრძანა, ცოტა ხანს დაიცადოს, გამოვალ და მე თვითონ დაუამებო. ამასობაში დაუგვიანდა: მიზეზად შეიქმნა მანიაკი, რომელსაც როგორღაც ხერხიანად ვერ იკიდებდა. ვიდრე იგი გამოვიდოდა, გლახა კიდევ წასულიყო. თამარი რომ გამობრძანდა და კარწინ არ დახვდა მთხოვარა, დიდს საგონებელში ჩავარდა: ეს რა მომივიდა, რომ ასე დავიგვიანე და განუკითხავი დამრჩაო გლახაკი. სახარებაში კი ქრისტე ამბობს: ვინც არ განიკითხავს გლახაკს, ის უწინარეს ყოვლისა არ გამიკითხავს მეო. ეს ხომ დიდი ცოდვა-ბრალიაო. აძებნინა გლახაკი, მაგრამ მისი კვალიც აღარ სჩანდა. დიდად დალონდა, ინანა. რადგან ამის მიზეზად გახდა მისი მანიაკი, ამიტომ მოიხსნა იგი და ვაგზავენა გელათს ბრძანებით: „ეს მანიაკი მიართვით მანდაურს ხახულის ღვთისმშობლის ხატსო“. და ჩამოჰკიდეს მასზე. მანიაკი შემკული იყო დიდრონის ძვირფას და ელვარე ქვებით. თვით ის ხახულის ხატიც ისე ძვირფასად მოქედილ-შემკულია, რომ ღირს რამდენიმე მილიონად, თუმცა აქა-იქ რამდენათმე გაძარცვულია.

თამარი მგოსნის შავთელის სიტყვით (ტ. 63) იყო განსაკუთრებული მფარველ-პატრონი ყველა დაჩაგრულ-დაძაბუნებულისა; იგი ამბობს: თამარ მეფეო,

თვალი ხარ ბრძანათა,
 თვით მზრდელი ურმათა,
 მშეერთა ჰური,
 უსახლთ სართული,
 მამა ობოლთა,
 მსახური ქერიეთა,
 მიშველთ სამოსლად
 მონიჭებუდი,
 მოხუცებულთა,
 შრომით რებულთა

სიმტიციცის კვერთხად
მისაყრდნობედი.

ხან-კი ყველას მასწავლებელიო:

მოგვეყენ სიბრძნესა,
წერილთ სიღრმესა
თვბთ განგვიმარტებ,
მადლთა მთხრობედი.

მატიანის მოწმობითაც თამარის საყვარელი სიტყვები იყო საღმთო წერილის გამოთქმა: „მე ვარ მამა ობოლთა და მსაჯული ქვრივთა“.

ხალსაქმარი თამარს დასახული ჰქონდა თავის სანუკარ საქმედ. ხშირად მთელ ღამეებს სწირავდა საყვარელ ხელსაქმარს, მეტადრე მაშინ, როდესაც შეუდგებოდა სამღვდელოთა შესამოსლებისთვის მატყლის დართვასა და მერე ქსოვასა თუ შეკერვას. „აუთონს ბძავს, ათენს, ესრეთ გაათენს წყვილიანს ნათლად სხივნი მზისანი“, ამბობს თანამედროვე მგოსანი შავთელი (ტ. 23).

მარად ზრუნვა-რუღუნება მისს სტიქიონს შეადგენდა. როდესაც მოიცილიდა, გულს აყოლებდა სეფე-წულებისა და სასახლის ყმაწვილების გართობაში. ხანდახან თვალს მოიტყუებდა ხოლმე სასახლეში მყოფ გაშინაურებულ ბოკვერის (ლომის ლეკვის) ბრდღვინვა-ოინებით.

თამარისა და დავითის მეუღლეობა იყო ტკბილი, გაზეებულნი. მგოსანი მიჰმართავს მათ (შავთ. 62).

„გვრიტა მართვისა
თვარ აქვთ მართ ვისა
თქვენებრ სურვილი
მეუღლეობის!“

რაც ღღე ჰქონდა, დავით სოსლანს ცოლ-შვილისთვის სიამოვნება არ დაუკლია.

დ) სამეფო სასახლეები.

თამარ მეფეს ბევრი სასახლეები ჰქონდა, და მერე ისიც სამეფოს ყოველ კუთხეში. წელიწადის რომელსამე დროს იგი ატარებდა ამა თუ იმ სასახლეში, რომ იქაური საქმეები განეგო, თავის თვალთ ენახა ერი და დაეღბინებინა ადგილობრივ მკვიდრთათვის. მისი სასახლეები იყო: ტფილისს, ტაბახმელას, აზეულას (კოჯორს), აგარანს, დედოფლის-წყაროს, თოლას (ლაგოდებში), მანავს, თელავს, გრემს, თიანეთს, ჟინვანს, ანანურს, ნაქარმაგვეს, ატენს, ვარძიას, თამარის-ციხეს, გეგუთს, მარტვილს, ცხუმს, სვანეთს, ბათომს და სხ.

თითქმის ყველა სასახლეს ერტყა ძლიერი ციხე-გალავანი ბურჯებითა და სასროლებით, და აგრეთვე ჰქონდათ საკუთარი წყაროცა და სხ. სამსახურებლებიც. ვარძიას მაჰმადიანთა მწერალი ისკანდერ მუნჯი სთვლის ადამიანის ხელთა სასწაულებრივ ნამოქმედრად.

სვანების გადმოცემას დაუცავს ერთი ლექსი, რომელიც ნათელჰფენს იმას, თუ თამარი როგორ მოგზაურობდა ხოლმე სამეფოს თვით დღესაც მიუვალ ყურე-კუთხეებში.

აი ეს ლექსი:

თამარ დედოფალ მობიხნდა.

თხემსა ესერა მას ზუსი.

ჟურებსა ჰქონდა საყურე.

თვალნი ჰქონდა იაჟინთის.

კბილნი ჰქონდა მარგალიტის.

ღაწეები ჰქონდა ბრწყინვალე.

ველზედა ება იაშში.

ზეიდან ეცვა აბჯარი

შიგნით — ზეზი — ატლასი.

მხრებზე ჰქონდა სამსრეები,

წვივებს — საწვივეები.

ფეხთა ემოსა წულები.

ცხენზე იჯდა ქვიშა-ფერსა.
 უნაგირსა. მოჭედელსა,
 ამშვენებდა ოქრო შუარი.
 საქუედ ჰქონდა კაპარი,
 აღვირდა ოქროს ჯაჭვი,
 სავგულედ ოქროს ბუშტები.

აქვე, ცაგერის ტაძარში ბაქრაძე უჩვენებს თამარ მეფისა და მისი შვილის ლაშას მონატულობას.

ე) თამარის ციხე.

ეს დიდი შენობა მდებარებს ქუთაისის ახლოს. თამარის აქაურ სასახლის ნანგრევებს მოკლედ ასწერს მოგზაური მურავიოვი: „შენობა დანგრეულია, მაგრამ უნდა დიდი ყოფილიყო. პალატების შუაში გადარჩენილა ნახევრად დანგრეული ოთახი, რომლის ზემო ჯერ კიდევ ჰკიდია სწორი მალაღლი თაღი. სასახლის გვერდით მოჩანს ნახევრად დაქცეული სასახლის ეკლესია ზოგირამ მონატულობით. მთელი საკურთხევის ნაწილი დაუბურია ბრძამლს, რომელიც კედელს აჭკვრია თავამდე და რომელსაც არტახეზივით შეუკრავს და შეუმაგრებია დაშენილი კედლები. ბუნება ადამიანზე მოწყალე გამოჩენილა და დაუცავს დიდის თამარ მეფის სასახლის ნაშთები, რომლის ქვებს ეხლახანს ეზიდებოდნენ ახალის ქალაქის გასაშენებლად. დიახ, აი სად ისვენებდა ხოლმე თამარი თავის დიდ ღვაწლთა შემდეგ!“ (Грузія и Арм., III, 215).

აზუელასა და ტაბახმელაში, აგრეთვე აგარანს (სომხით-ში) ნაქარმაგვეს, თოდას, ყრნვანს და სხ. თამარი ცხოვრობდა ზაფხულობით. სწორეთ ამ ტაბახმელაში ცხოვრობდა თამარი 1194 წელს და აქ დაებადა მას პირმშო შვილი, ლაშავიორგი. 1212 წელს იყო ნაქარმაგვეს და აქ გამოაჩნდა რალაც დედობრივი სენი (იხ. ქვემო).

ჟინოვნის ციხე-ქალაქი მრავალ მთიულეებითურთ თამარ მეფემ 1196 წელს მიუბოძა (ქ. ცხ. 297) თავისს ერთგულს და მეტად დამსახურებულს კიაბერს, მანდატურთ უხუცესს. ამ კიაბერმა ზოგი-რამ თავის ჟინოვნის მამულიდამ შესწირა, „ღვთისა სწორ“ თამარის ნებართვით, შიომღვიმის მონასტერს. მის შეწირულობის სიგელზე ხელი უწერიათ სხვა და სხვა პირთ, თვით თამარსაც.

„ესე მანდატურთა-ხუცესისაგან შეწირული განაჩენი ჩემ-განცა მტკიცეა“. ეს თვითონ თამარის ხელი და წარწერაა. ამას მიჰყვებიან წარწერები კიაბერისა, ქართლის კათალიკოზის ანტონისა, შოთასი და სხ. აი თვით შოთას წარწერა: „ქ. მე შოთაი ჩემსა ჟინოვნის ქონებასაც შიგა ამას ვამტკიცებ ვითა ამას შიგა სწერია“.

ძველთაგან დაშთენილი ლექსი ამას ამბობს ჟინოვნის შესახებ:

„ჟინოვნისა საყდარო,
თამარ მეფის სასლ-კარო,
ვეღირსები განა მე
თქვენსა არეს ვიხარო!“.

ქვემოთ მოგვყავს ფრიად საგულისხმიერო ლეგენდა თუ როგორ ჩაესახა თამარს ნაყოფი ერის სულის მობერვით და ეს ლეგენდაც დასტრიალებს ჟინოვნის სასახლეს.

უდიდესი და უბრწყინვალესი სასახლე კი თამარს ჰქონდა ტფილისში, რომელიც შესდგებოდა რამდენიმე უბნისაგან. აკროპოლად ითვლებოდა მეტეხი, საცა თამარ მეფეს ჰქონდა სასახლე. ქალაქის ამ მხარეს ერქვა ისნი ანუ ისანი. მეტეხი სხვანაირად იწოდებოდა კალისად. ეს კალისი დაჰყურებდა თვით ქალაქს, რომელიც ბანის-ბანად შეფენილიყო მტკვრის მარჯვენა კიდეზე ორთა-ქალა—აბანოებიდამ სიონის გამოყოფა და ანჩისხატის უბნით თავდებოდა ზედ სოლოლაკიდამ ჩამოვარდნილ ხევის პირად. მეტეხის პირისპირ სოლოლაკიდამ წამოზიდულ გორაკზე იყო სიმაგრე შურისციხე, აშენ-

ბული მე-IV საუკუნეში. ეს ციხეც დაჰყურებდა მთელს ქალაქს და აბანოებთან ჰკეტავდა მტკვრის პირისპირ მცხეთისკენ მიმავალ გზას. ქალაქი გარემოცული იყო ბინებითა და აგარაკებით, რომელნიც სავსე იყო წალკოტებითა და ბაღ-ვენახებით. ასეთ სააგარაკო უბნებად ითვლებოდნენ სოლოლაკი, ვერა, კუკია, დიდუბე, ისანი, ავლაბარი, რომელიც ტყით თავდებოდა. დიდუბის ველზე აღმართული აყო ღეთისმშობლის ტაძარი და იმავე ველზე იმართებოდა ხოლმე ალღუმები, ტყვეთა და დავლათა დახედვანი, აგრეთვე დიდი საჯარო ზეიმ-ნადიმები. აბანოები შეადგენდა ქალაქის უძვირფასესს სამკაულს. ქალაქის აშენებისას ვახტანგ გორგასლის მიერ (VI ს.) ქალაქის მთელი არე-მარე მოცული იყო უღრანი ტყით. არაბთა მწვერალი აღ-ისტახრი 930 წელს სწერს: „ტფილისის გარეშემო ორ-რიგი ვალღანია შემოვლებული, და სამი კარები აქვს. ქალაქი სრულიად აყვავებულია, მდიდარი ხილითა და ნათესებით. მასში არის აბანოები და ამ აბანოების წყალი ბუნებითვე ცხელია. აქედან გააქვთ სავაჭროდ თაფლი, ხორბალი, ხაღები, ნაქსოვები, ბამბა და სხ. თვით არაბებს ტფილისში. ჰქონდათ ობსერვატორია. ძველადგანვე ტფილისი განთქმული იყო ზომიერი ჰაერით. ხალხური ლექსი ამბობს:

ნეტარ ქება როგორ ითქმის ამ ტფილის ქალაქისა:
 ზამთარი არის ბროლისა, ზაფხული ზურმუხტისა;
 გარს ახვევთ ბაღები, ჩარხი უბრუნავს წყლისა,
 შიგ წისქვილები უბრუნავს და უვლის ჩქეფი წყლისა;
 ქალაქში აბანოები ბადალი ხმელეთისა;
 აუზები საბანელად ბევრია ბროლის ქვისა,
 მადლიდამ გადაჭედილი წითელი აკურისა,
 გვერდიდამა სარკმელები სანათურია მზისა;
 ვინცა შევა, აგრე გახდის, როგორცა თოვლი მთისა;
 ქალი და რძალი გამოდის, ვითა ყვავილი ხისა.
 ქულებსაქნი ბევრი დამართეს, სსხდომი ვაჭრებისა,
 ქვეშ ქუჩები დაატანეს, სარბენი არა გზისა,

წინ ნათხარი ორმოები ნაკები სარდაფისაო.
 ხოის ღაინი ბუერია და ფარხა ბეზირგისაო.
 საუღარიც ბუერი აგეს ამ თეთრი ქვითკირისაო,
 ხატი და ჭვარი შიკ არის, საღოცავია ღვთისაო,
 ბერი და მღვდელი ამღენი, როგორც რომ წვიმა წულისაო.
 ხაზინაუბი აწუვია, მოჭრილი თამარისაო*).

თვით თამარის ისინი (მეტეხის) სასახლის შემკულობას
 ასრე აგვიწერს თანამედროვე ლიდებული მგოსანი ი. შავთელი
 (39—44):

თუ ვუქო სრანი მე ამს რანი:
 გაღაფანისა შემკულობანი
 მტილ-სამოთხენი თვალთ სამოთხენი,
 ზედ ავანათა შექმნულობანი,
 კართა სტოფანი—ერთა სტოლანი,
 იპნოდრომისა განსმულობანი.
 სახმრად ღანჯანთა თანად ჰინჯათ
 ბალახშნით ხელჭეუკს შექმნულობანი.

ტახტ-საჯდომეღნი მკამკამებეღნი
 სარდიონითა ხურუზშს შემკუღნი;
 მისაურდნობეღნი, ძნელსაცნობეღნი,
 სამოთხით ნაძვნი თვით უდნობეღნი.
 აქრო-ვერცხლებრიკ, ბრწინავს ცეცხლებრიკ
 კედელ-ურენი, ფიქრით ძერწიღნი,
 ბიფრილიონი, ლიგვრილიონი
 ურთიერთობითა შორის შთათხიღნი.

გვირგინოსანსა, პორფიროსანსა
 უხდების ჰერობა სეპტრისა ხელსა...

ვინც იწუთს რიცხვი, იქმნას ურიცხვი
 ღარი მათაკან დანათვალთა,
 რიეკ თვალისა წინ ნათაღისა

*) ნუსხაში: თამაზ-ხინისაო.

წყალნი მგზებარობს შიგან ალითა.
 შინს მარგალიტი, — ართუ ალიტი —
 ოდენ ბურთისა საბურთაღიითა.
 აქვს ზარდახანი მას-ჟე ბოდხანი
 ლუსკუმებრ მათთვის დასაკრძალითა.

იაგუნდისა სხვა რად უნდისა!
 ჭამები იუვის ლაღ-ფირუზისა,
 იუვის ჭურჭერთა სხვათ უცნოფერთა
 სიმრავლით დება თვით ურიცხვისა,
 ბევრად ქეს გორი, ერთა საგორი,
 ზოდი ოქროსა, მისგან თლილისა.
 ისმის მგაცხანთა, ვით საფირონთა,
 ხმანი ებნისა და წინწილისა“

საგულისხმოა, რომ ადგილ-ადგილ შვეთელის სიტყვებით
 შოთა რუსთაველი ასწერს თინათინისა და ტარიელის სასა-
 ხლეების შემკულობას, ასე (ტ. 1342):

მუნ იდგა რიუე თვალისა ხელ-წმინდად განათალისა,
 ჩნდის მარგალიტი ოდენი ბურთისა საბურთაღისა.
 ვინცა ჭქმნა რიცხვი ოქროსა, ვერვისგან დანათვალისა!
 იგი სახლი ორმაცივე შიგან იყო გატენილი.
 ჭმადეს ერთი ზარდახანა აბჯრისათვის ახლად ქმნილი,
 მუნ აბჯარი უოვლითური ისრე იდგა, ვითა მწნილი! (ტ. 1527):
 იაგუნდისა ჭამები იუვის, ლაღისა ჭიქები.
 ევლავ უცნოფერთა ჭურჭელთა სხდის უცნო-უცნო სიქები
 მუტრიბნი მოდგეს, ეოველგნით ისმოდის ხმა წინწილისა
 შეერთა ქეს გორი ოქროთა და ბაღახშნისა თლილისა...

III თამარის ლაშქრობანი.

ა) მემატრიანე შენიშნავს, თამარ მეფე ბუნებით მშვიდობიანი და მშვიდობის მყოფელი იყო, მტკიცედ ასრულებდაო ცხრა ნეტარებას და ათსავე მცნებას. ვურთავ აქ ამ ნეტარებათ, რომ ცხადად გავითვალისწინოთ თამარის მეფური სულიცვეთება.

ა. ნეტარ იყვნენ გლახაკნი სულითა; რამეთუ შათი აწს სასუფეველი ცათა,

ბ. ნეტარ იყვნენ ჭკლოვარენი გულითა, რამეთუ იგინი სუგუშინის ცუმულ აქმნენ.

გ. ნეტარ იყვნენ მშვიდნი, რამეთუ შათ დაიმკვიდრონ ქვეყანა.

დ. ნეტარ იყვნენ რომელთა: ჳშიოდეს და სწუროდეს სიმაართლისათვის, რამეთუ იგინი განსძღვენ.

ე. ნეტარ იყვნენ მოწყალენი. რამეთუ იგინა შეიწყალნენ.

ვ. ნეტარ იყვნენ წმინდანი გულითა, რამეთუ შათ ღმერთი იხილონ.

ზ. ნეტარ იყვნენ მშვიდობის მყოფენი, რამეთუ იგინი ძედ ღმერთისად იწოდნენ.

წ. ნეტარ იყვნენ დევნულნი სიმაართლისათვის, რამეთუ შათი აწს სასუფეველი ცათა.

თ. ნეტარ იყვნეთ თქვენ, რამეთუ გვედრდინსენ და გდევნიდნენ და თქუან ყოველი სიტყვა ბოროტი თქვენდა შიშართ სიბრუნით ჩემთვის (შათე 5, 3—11).

ათი მცნებაც ხომ მოითხოვს ერთარსის ღმერთის თაყვანისცემას, დედ-მამის პატივცემას, ექვს სადა ღლეს რუღუნება-გარჯას, ხოლო მეშვიდე ღლეს საქველმოქმედო და სასულიერო ზრუნვას, უკრძალავს ადამიანს კაცის კვლას, აგრეთვე მრუშებას, პარვას, გულის აღიზინებას სახლისათვის მოყვანისა, მის ყანისა, მის მონისა, მხევლისა, ხარისა, კარაულისა და ყოვლისა მის საცხოვაოისა.

ვიმეორებთ, ამ მცნებებისა და ამ ნეტარებათა აღმასრულებელი იყო თამარი. იგეთი სიბრძნე, მეცნიერება და გონების სიმშვიდე ჰქონდა, რომ თავის გამგეობა—ცხოვრების დროს ერთხელაც არ უბრძანებია ვისმესთვის ტაჯგანაგის დაკვირაო, გაჯოხვა. თუმცა თამარს სძაგდა მესისხლეობა, თვალთა დაბნელება, მაგრამ ყველას მისი შიში და ზარი ჰქონდა, მთელი მისი საბრძანებელი უძრწოდაო.

საწინასწარმეტყველო ამბობსო (ფსალმუნ. 36, 11): „მშვიდთა დაიძვიდრონ ქვეყანა, და იშვებდენ მრავლითა მშვიდობითა“, და თამარიც რომ მშვიდ იყო და მყუდრო და მშვიდობისა მყოფელი, ამიტომ თვითონაცა და მის სამფლობელონიც მშვიდობით იშვებენო, ასეთი სიმშვიდე და უვნებლობა ჯერ საქართველოს არ უნახავსო; იცოდნო წყნარად მეტყველებანი, სიბრძნით შებასუებანი (ქ. ც. 283—284), იყო მხნე და წყნარი, ნარნარი, ცნობიერი და გონიერი მეფე (2*8).

ასეთივე თამარი თანამედროვე მგოსნების მოწმობით. შავთელი ამბობს (59):

„ვსედავ მავ რტოსა გამლით მარტოსა
გვართა მთავრებით ზესთ სსჩანოსა:
კატთა მკადგისა და მამკადგისა
შეიწრებიისა არ მამთმინოსა“.

ვიმეორებთ, აკეთი იყო გვარში მარტოდ დარჩენილი თამარი, დანაშთენი მეფეები, თვით მისი მამაც, დავით აღმაშენებელიც და სხ. კაცთა „კოდვას და მოკოდვას“ არ გაუბრბოდნენ!

ბ) მიუხედავად თავის სიმშვიდის მოყვარეობისა თამარი მაინც იძულებული იყო ეწარმოებინა სასტიკი ბრძოლა წინააღმდეგ იმ ველურ და ბრაც ძალთა და ურდოთა, რომელთაც სურდათ ფეხქვეშ გაეთელათ შემკული საქართველო, რომელთა გულითადი წადილი იყო დათრგუნვა ქრისტიან მამაც ერის თავისუფლებისა. თამარი სულ მკირე უნდა ყოფი-

ლიყო, რომ მტრის ასეთი თავხედური მუქარა — კანდიერება მოეთმინა. ქართველი ერი, მხილველი თავის უებრო მეფის დიდებისა და აღტაცებული მის ელვარე საქმეებით, გულის სიღრმიდგან აღმოსთქვამდა: ჩვენი თამარი „სწორად არს მზისა, კირჩხიბსა ზისა, მთა ვერად სწორავს არარატისა!“ (შავთ. 13), არს „სიუხვედ ზღვებრი, სიმაღლედ ცებრი“ (ჩახრ. 22), და ამისთანას დაცემა-დათრგუნვა, ვიმეორებთ, ეწადათ მტრებს, სხვა და სხვა სულთნებსა და ათაბაგებს, თვით მაჰმადიანთა მოთავესაც, ხალიფას! მაგრამ მოსტყუდნენ. ვინც თავისუფლებით გამსქვალულია და თავისუფლებისათვის იბრძვის, მისი დაძლევა და მით უმეტეს, განადგურება ადვილი საქმე არ არის.

პირიქით, თვით თამარი მტერთათვის შეიქმნა იმ ბიბლიურ ლოდად, რომელმაც შემუსრა და მტერად აქცია ბალტასარ მეფის სახელმწიფო სახეობა — ანდრიატი, რომელიც შეკოწიწებული იყო სასაცილოდ: თავი ოქროსი ჰქონდაო, მკერდი, მხრები და მკლავები — ვერცხლისა, მუცელი და თეძოები — სპილენძისა, ბარკალნი — რკინისა, ხოლო ფეხები — თიხისა (დან. 2. 31—33). ჩვენმა მემატთანემაც ჯერ ისევ მეფედ დალოცვის დღესვე უწინასწარმეტყველა (ქ. ცხ. 274) თამარს, შენ მტერთათვის იქნებო ბალტასარის შემმუსრველ ლოდათ.

„ლოდისა მისებრ დანიელისა, რომელი გამოიკვეთა მთისაგან, იმატა და მატოს და მერმეცა იმატა ვიდრემდის იქნა მთა დიდ, და ლოდ საკიდურ, არა ლოდ შებრკოლებისა“ (1 პეტრე, 2,7), და შემუსრნა ყოველნი ხატნი და კერპოვნება ოქროსა, ვერცხლისა, რკინისა და რვალისა და კეცისა, რომელნიმე უხილავთა ძალთა ძეგლები და ანდრიატები, და რომელნიმე ხილუთა მბრძოლთა და წინააღმდეგთა ძლიეზანი და სილაღენი“ (ქ. ცხ. 274).

ასე წინასწარმეტყველებდა მემატთანე და აღსრულდა მისი წინასწარმეტყველება. თამარ „წყნარს, შესაწყნარს“ მახვილის აღება კაცთა სისხლის დასადვრელად ეჯავრებოდა;

მაგრამ რადგან მტერმა იძრო მახვილი, მახვილითვე წარწყმდა, სიტყვისაებრ მოციქულისა: „ყოველთა რომელთა აღიღონ მახვილი მახვილითა წარწყმდენ“ (მათე, 26—52).

გ) აქ გვეძლევა შემთხვევა ავწეროთ თამარ მეფის ომბრძოლანი, მაგრამ მანამდე კი საჭიროა გავითვალისწინოთ თვით თამარის ლაშქრის წეს-წყობილება, მისი რაოდენობა და განაწილება ციხე-სიმაგრეებში და დავასახელოთ ის სახელმწიფოები, რომელნიც მაშინ ემეზობლებოდნენ საქართველოს.

თამარის დროს მთელი საქართველო იყოფებოდა ცხრამეტი მისადევრად ანუ საერისთაოდ. ეს მისადევრები იყო: რაქა, სვანეთი, ცხუმი (აფხაზეთი), სამეგრელო, ქართლ-იმერეთი, ტაო-კლარჯეთი, სამცხე, ჰერეთი და კახეთი. მისადევრის უფროსად იყო ერისთავი, რომელიც ომის დროს გამოდიოდა სპასალარად თავის მისადევრის ლაშქრისა. თავის მისადევარში იგი ითვლებოდა ყველა დანაშთენ ერისთავების უფროსად და თათბირის დროს პირველობდა.

იმ ლაშქარის გარდა, რომელიც პირველ დამახების უმაღვე უნდა გამოეყვანათ ერისთავ-სპარსალარებს, მეფეს ჰყვანდა მულმივი ლაშქარი, 80,000 მეომარი, აგრედ-წოდებული როქის სპა, რომელსაც მეფე ასაზრდოებდა სახელმწიფო შემოსავლით. ესენი ყველანი ცხენოსნები იყვნენ. ამას ჰმოწმობს რუსთაველიც; „კაცი ოთხმოცი ათასი ჰყვა ცხენებითა ვარგითა“ (1553), „კაცი ოთხმოცი ათასი ყველად კახმულია, კაცსა და ცხენსა ემოსა აბჯარი ხვარაზმულია“ (1543). ეს როქის სპა იწოდებოდა აგრეთვე მსახურად და მისს უფროსად იყო მსახურთ-უფროსი. ამის მოვალეობა იყო სტრატეგიულს ადგილებსა და ციხეებში ჰყოლოდა ციხისთავები და მეციხოვნე რაზმი, რომელიც ემორჩილებოდა ციხის თავს, და აგრეთვე მეფესთან ტაძრეულნი, რომელთა ვალად ედოთ მეფის სასახლის დაცვა. საზოგადოდ, მსახურთ უხუცესი მულამ მზათ უნდა ყოფილიყო სალაშქროდ გასასვლელად, იარაღი და სხ. ყველა საჭირო ზომისა უნდა ჰქონოდა.

ლიყო, რომ მტრის ასეთი თავხედური მუქარა — კანდიერება მოეთმინა. ქართველი ერი, მხილველი თავის უებრო მეფის დიდებისა და აღტაცებული მის ელვარე საქმეებით, გულის სიღრმიდგან აღმოსთქვამდა: ჩვენი თამარი „სწორად არს მზისა, კირჩხიბსა ზისა, მთა ვერად სწორავს არარატისა!“ (შავთ. 13), არს „სიუხვედ ზღვებრი, სიმაღლედ ცებრი“ (ჩახრ. 22), და ამისთანას დაცემა-დათრგუნვა, ვიმეორებთ, ეწადათ მტრებს, სხვა და სხვა სულთნებსა და ათაბაგებს, თვით მაჰმადიანთა მოთავესაც, ხალიფას! მაგრამ მოსტყუედნენ. ვინც თავისუფლებით გამსჭვალულია და თავისუფლებისათვის იბრძვის, მისი დაძლევა და მით უმეტეს, განადგურება ადვილი საქმე არ არის.

პირიქით, თვით თამარი მტერთათვის შეიქმნა იმ ბიბლიურ ლოდად, რომელმაც შემუსრა და მტერად აქცია ბალტასარ მეფის სახელმწიფო სახეობა — ანდრიატი, რომელიც შეკოწიწებული იყო სასაცილოდ: თავი ოქროსი ჰქონდა, მკერდი, მხრები და მკლავები — ვერცხლისა, მუცელი და თეძოები — სპილენძისა, ბარკალნი — რკინისა, ხოლო ფეხები — თიხისა (დან. 2. 31—33). ჩვენმა მემატიანემაც ჯერ ისევ მეფედ დალოცვის დღესვე უწინასწარმეტყველა (ქ. ცხ. 274) თამარს, შენ მტერთათვის იქნებო ბალტასარის შემმუსრველ ლოდათ.

„ლოდისა მისებრ დანიელისა, რომელი გამოიკვეთა მთისაგან, იმატა და მატოს და მერმეცა იმატა ვიდრემდის იქმნა მთა დიდ, და ლოდ საკიდურ, არა ლოდ შებრკოლებისა“ (1 პეტრე, 2,7), და შემუსრნა ყოველნი ხატნი და კერპოვნება ოქროსა, ვერცხლისა, რკინისა და რვალისა და კეცისა, რომელნიმე უხილავთა ძალთა ძეგლები და ანდრიატები, და რომელნიმე ხილულთა მბრძოლთა და წინააღმდეგთა ძლიერბანი და სილაღენი“ (ქ. ცხ. 274).

ასე წინასწარმეტყველებდა მემატიანე და აღსრულდა მისი წინასწარმეტყველება. თამარ „წყნარს, შესაწყნარს“ მახელის აღება კაცთა სისხლის დასადვრელად ეჯავრებოდა,

მაგრამ რადგან მტერმა იძრო მახვილი, მახვილითვე წარწყმდა, სიტყვისაებრ მოციქულისა: „ყოველთა რომელთა აღიღონ მახვილი მახვილითა წარწყმდენ“ (მათე, 26—52).

გ) აქ გვეძლევა შემთხვევა ავწეროთ თამარ მეფის ომბროძოლანი, მაგრამ მანამდე კი საჭიროა გავითვალისწინოთ თვით თამარის ლაშქრის წეს-წყობილება, მისი რაოდენობა და განაწილება ციხე-სიმაგრეებში და დავასახელოთ ის სახელმწიფოები, რომელნიც მაშინ ემეზობლებოდენ საქართველოს.

თამარის დროს მთელი საქართველო იყოფებოდა ცხრასამხედრო მისადევრად ანუ საერისთაოდ. ეს მისადევრები იყო: რაქა, სვანეთი, ცხუმი (აფხაზეთი), სამეგრელო, ქართლ-იმერეთი, ტაო-კლარჯეთი, სამცხე, ჰერეთი და კახეთი. მისადევრის უფროსად იყო ერისთავი, რომელიც ომის დროს გამოდიოდა სპასალარად თავის მისადევრის ლაშქრისა. თავის მისადევარში იგი ითვლებოდა ყველა დანაშთენ ერისთავების უფროსად და თათბირის დროს პირველობდა.

იმ ლაშქარის გარდა, რომელიც პირველ დამახების უმაღლვე უნდა გამოეყვანათ ერისთავ-სპარსალარებს, მეფეს ჰყვანდა მუდმივი ლაშქარი, 80,000 მეომარი, აგრედ-წოდებული როქის სპა, რომელსაც მეფე ასაზრდოებდა სახელმწიფო შემოსავლით. ესენი ყველანი ცხენოსნები იყვნენ. ამას ჰმოწმობს რუსთაველიც; „კაცი ოთხმოცი ათასი ჰყვა ცხენებითა ვარგითა“ (1553), „კაცი ოთხმოცი ათასი ყველად დაკაზმულია, კაცსა და ცხენსა ემოსა აბჯარი ხვარაზმულია“ (1543). ეს როქის სპა იწოდებოდა აგრეთვე მსახურად და მისს უფროსად იყო მსახურთ-უფროსი. ამის მოვალეობა იყო სტრატეგიულს ადგილებსა და ციხეებში ჰყოლოდა ცახისთავები და შეციხოვნე რაზმი, რომელიც ემორჩილებოდა ციხის თავს, და აგრეთვე მეფესთან ტაძრეულნი, რომელთა ვალად ედოთ მეფის სასახლის დაცვა. საზოგადოდ, მსახურთ უზუცესი მუდამ მზათ უნდა ყოფილიყო სალაშქროდ გასასვლელად, იარაღი და სხ. ყველა საჭირო ზომისა უნდა ჰქონოდა.

დ) საომრო იარაღები იყო ჯაგმანი, ხაფთანი, პოლოტიკნი, საბარკულნი, მუხარადი, ჩაბალახი, ხმალი, ლახტი, ლახვარი, ჩუგლუგი, გურზი, ოროლი, შუბი, ხიშტი, მშვილდისარი. ისარი იყო ნაირ-ნაირი: ბოძალი მსხვილ ნადირთათვის, ქეიბური მხეცთათვის, სარჩა და ქიბურჯი წვრილ ნადირთათვის, ხოლო კაპარჭი ანუ საყალნო იხმარებოდა ომბრძოლაში.

ე) ქვეყნის სიმაგრედ ითვლებოდნენ ციხეები, რომელთა გალავენები 10—14 ალაბის სიმაღლედ აგებული იყო. ციხეებს ხშირად ბურჯებიც ჰქონდა კუთხეებში. ამ ბურჯებში სხდებოდნენ მსროლელები და იქვე მოწყობილიყო ფილოკავანები ქვების სატყორცად. ამავე ფილოკავანებს ხმარობდნენ მტრის სიმაგრეების გასატეხადაც.

ციხეთა რიცხვი იყო მრავალი*). მათი პირველი რიგი მიჰყვებოდა სამეფოს საზღვრებს, მეორე რიგი ვაწყობილიყო მათ მიყოლით უფრო შიგნით, შემდეგ კიდევ იყო სხვა რიგი ციხე სიმაგრეებისა ვიდრე სატახტო ქალაქამდე, რომელსაც აგრეთვე ჰქონდა თავისი ციხე. ასე რომ მთელი საქართველო თითქმის შეადგენდა ერთს უზარმაზარ ციხე-სიმაგრეებიანს სამხედრო ბანაკს.

წესად იყო, რომ ყოველს მთავარს (ერისთავს) ჰქონოდა საკუთარი ციხე-ქალაქი, სიმაგრე. არსებობს ერთი ძველი სიგელი, რომელიც შეეხება სამცხე-საათაბაგოს სამწყსოს. მასში ნათქვამია, რომ ყოველ დიდგვარიანს თავადი შვილს უნდა ჰქონდესო საკუთარი ეკლესია ანუ მონასტერი, საგვარეულო სასაფლაო. ხშირად ამგვარ თავადებს საკუთარი ციხეებიც ჰქონდათ. მაგრამ არათუ თავადებსა და დიდებულებს, კოშკითუ ბურჯი ჰქონდათ ცალკე გვარეულობათაც, აგრეთვე მოზრდილ სოფლებსაც. ამ სასოფლო თუ საგვარეულო სიმა-

*) ვახუშტის გეოგრაფიით ს ქართველოში იყო 195 ციხე (ქართლში 89, კახეთში 25, მესხეთში 21, იმერეთში 60), 68 ქალაქი (27—12—16—13), 146 მონასტერი (70—24—25—27).

გრეებს ერქვა კარი. ასეთივე სახელით იხსენებოდა სახელმწიფოს სტრატეგიული სიმაგრეები. ასეთები იყო, მაგ. დარიახან-კარი (— აწ დარიალი), რომელიც იღებოდა და იკეტებოდა მეფის ბრძანებით. ზეკარი— ასე ეწოდებოდა ორს'ციხეს, ამათგან ერთი იყო რაქის ზემო ჩრდილოეთისკენ მიმავალ ვიწროებში და ერთიც იმერეთიდან სამცხეში გადამავალ გზაზე. იყო აგრეთვე ტაოსკარი, ტაშის-კარი, ღართის-კარი და სხ., ანდა კარსანი, არაგვის-კარი, წინამძღვარიანთ-კარი. ასეთი სახელი იმიტომ მიეთვისათ, რომ ჰკრავდნენ რომელიმე ყელს, ხეობაში შესასვლელ გზას, ან ერთი კუთხიდან მეორეში გადასასვლელ უღელტეხილის ბილიკს.

განაპირა ციხეებად ითვლებოდნენ ხოფი (ქანეთში), თორთუმი, ბაიბურთი, არტანუჯი, თუხარისი, ოლთისი, არტანი, თმოგვი, ახალქალაქი, ყველი, ოძრახე, ლორი, სამშვილდე, კლდეკარი, ხუნანი. ამათ წინა რიგზე იყვნენ დაპყრობილი სიმაგრეები არზრუმი, დვინი, კარისი, ანისი, შამქორი. შავი ზღვის პირს მიჰყვებოდა გონია, ბათომი, ქაჯეთის-ციხე, ფოთი, ანაკოფია, ცხუმი, კაპვეტის-კარი (ჩრდილოეთისკენ გადამავალი ბილიკები). მური და სხ. ამათ წინ სკანდა, ვარციხე, ციხე-გოჯი, ქუთაისი, მუხური .. იმერეთიდან მომავალ გზაზე შორაპანი, სურამი, გორი, უფლის ციხე... ასევე მრავალ ციხეებით მოცულიყო მთელი კახეთიც, ხოლო აღმოსავლეთის მიჯნაზე იყო ხილხალი (აწინდელს საუდლოში), რომლის უკან იყო ყაბალა, აქეთ შაკიხი (ნუხი), შინი, ქურმუხის-სიმაგრე (აწ ყალა-დერა), ვარდიანი, ფიფინეთი, მაქი (მაწეხი), ბელაქანი, ლაგოდეხი, კაბალი, გრემი, თოლა, კვეტერი, ბახტრიანი...

თვით ქალაქები მარტო ქალაქები კი არ იყვნენ, არამედ ციხე-ქალაქები.

ციხე-კოშკ-კარ-ბურჯებს გარდა ქვეყანას ამაგრებდნენ დიდრონი მთები და მთათა შტოები და გორაკები, რომელთაგან დაყოფილ-დასერილია საქართველო სიგრძე-სიგანეზე.

როდესაც დასახელებული სიმაგრეები ვერ უძლებდნენ მოსულ მტერს, ჩვენს ხალხს შეიხიზნავდნენ ხოლმე კავკასიონისა და სხვა მთების მიუვალი ხევები, კალთა-ფერდობები. ასე გაღურჩნენ, მაგალ., ამერლები ლანგთემურის შვიდ-გზის შემოსევის მრისხანებას.

ასე რომ კავკასიონი ზღვიდგან ზღვამდე შეადგენდა ერთ საიმედო ზღუდეს, ასეთივე იყო კასპიის ზღვა აღმოსავლეთის მხრით და შავი ზღვა დასავლეთის კედრით. ბუნებით გაუმაგრებელ პირად რჩებოდა მთელი სამხრეთის კედრი, თუ ამისთანად არ ჩავაგდებთ იმ მთებს, რომლებსაც გამოსდიან ქოროხის ხეობისა და მტკვრის ხეობის წყლები, და აგრეთვე თვით ჩქარს არეზს, რომელიც თამარის დროს ითვლებოდა საქართველოს მიჯნად, მაგრამ მაინც ეს პირი უფრო სუსტი იყო და აქედან უფრო ხშირად მოაწვებოდა ხოლმე მტერი ჩვენს ქვეყანას.

ვ) უმთავრესი სამხედრო გზა მიჰყვებოდა მტკვრის ხეობას და მიდიოდა არზრუმამდე, მისი განაყოფი გზები გადადიოდნენ იმერეთშიაც, გურიასა და კლარჯეთს, მიიმართებოდა დარალისკენაც. სხვა გზა ფოთიდან ქუთაის-შორაპნით შემოდის ქართლს. ტფილისიდან გზები მიდიოდნენ განჯისკენ, კახეთისკენ და სხ. ქ. ცხოვრება იუწყება, რომ ეს გზები (აღბად, არა ყველა) ქვა-ფენილ ჰყოლოდავით აღმაშენებელმა, აღბად, თვით თამარმაც არ მოაკლო მზრუნველობა. იგი სამეფოს ყოველ კუთხეს მიმოვლიდა ხოლმე, უწევდა ცხუმამდე და სვანეთამდისაც, სჩანს, გაკეთებული გზები იყო.

წყობა ქართველთა ლაშქრისა შეფარდებულიყო თვით მცხოვრებთა მოსახლეობის კვალობაზე: სამესხე-კლარჯინი, როგორც წინაპირის მკვიდრნი, დგებოდნენ ლაშქრის თავს, მოწინავედ, იმერნი მარჯვნივ, კახ-სომხითარნი მარცხნივ, ხოლო შუაგულს-ქართლელნი. ამ წესის შეცვლა ხშირად უკმაყოფილობასაც გამოიწვევდა ხოლმე, ლაშქრის შესაკრებელ ასპარეზად დანიშნული იყო დიდუბე. აქ გვაგონდება გრიგოლ ორბელიანის „სადღეგრძელოს“ ნაწყევტი:

„შეკრბა დიდუბეს ღაშქარი:
 კახი ფარ-შუბით, თუ ში ხმლით.
 ფშავ-ხევსურს შვენის აბჯარი,
 შკლავით ძლიერით ქართლელი,
 ვით ციხე-ბურჯი მაგარი,
 ოსი ფეხ-მარდი, მთიული
 ბრძოლაში შეუპოვარი.
 მესხი სწავლითა ქებული,
 ცმირი იმერი ზრდილობით,
 და მშვილდოსნობით აფხაზი,
 ბურჯულ-სვან-მეგრე მკვირცხლობით“...

მივიდოდნენ-რა ბრძოლის პირს, გაეწყობოდნენ წესისა-
 მებრ თემ-თემად და ძახილით: „აბა, ხელნი ხმალსა და სულ-
 ნი ღმერთსა!“ მიესეოდნენ მტერს გრივალ ქარულად.

6. საქართველოს მეზობელი სახელმწიფოები.

ა) ტორნაუს ისტორიული ატლასი რომ გადავშალოთ, დავინახავთ, რომ მე-XII საუკ. საქართველოს უკავია მიწა-წყალი ორზღვას შუა კავკასიონამდის არეზის გაყოლება კასპიის ზღვამდე და ქოროხის სათავეებიდან გონიით შავზღვამდე. ამას იქით კი საქართველოს გარეშემო მოწყობილან თურქთა სახელმწიფოები, გარდა მცირე ზოლისა, ლაზისტანის გაყოლება შავი ზღვის პირპირ, რომელიც ეკუთვნოდა საქართველოს მულმივის მეზობელს საბერძნეთს.

ბ) მდ. დებედიდამ მტკვრის გაყოლება ხილხალამდი, რომელიც საულდოშია (აწინდ. ნუზის მახრაში), ვიდრე დარუბანდამდე და კასპიის ზღვამდე უხსოვარ დროიდგან არსებობდა ორი სამთავრო, რანისა ანუ პარდავისა და შარვანისა. ქართლის-ცხოვრების გადმოცემით, პირველი შეადგენდა ქართლოსის ძმის ბარდოსის წილ-კერძს, მაგრამ აქ ნინოს დროსა და შემდეგ მე-VI საუკ. უფლებდნენ სპარსეთის ხელმწიფეები,

რომელთა პატიახშები და მარზაპნები განაგებდნენ ამ ქვეყანას. მეექვსე საუკუნეში კი ბარდაეში იჯდა თვით ყაენის შვილი ხოსრო II. სპარსელების შემდეგ მთელი ეს არე-მარე დაიპყრეს არაბებმა და ბარდავით უფლებდნენ ტფილისამდე, საცა აგრეთვე იჯდა მათი ემირი. იგი ბოლოს შედიოდა არან-ადერბეიჯანის სახელმწიფოში. მცხოვრებთა უმეტესობა აქ იყო სომხობა, თურქობა, სპარსობა.

რან-ბარდავის ჩრდილოეთი ნაწილი ხილხალ-შამახია-შარვანი დარუბანდამდე შეადგენდა ცალკე სამთავროს, საცა უფლებდნენ შარვაშეები ანუ შარვან-შაები (ქ. ცხ. 272), რომელნიც იყვნენ უწინდელ ჰერეთ-ალბანიის მეფეთა მოადგილენი. თამარის დროს აქ მთავრობდა აღსართან შარვაშე, რომელიც იყო თამარ მეფის პაპის დავით აღმაშენებელის ქალის თამარის ქმრის ახისტანის (აღსართანის) შვილის შვილი (Nist de la გეგ 360; ქ. ცხ. 245). ეს ახისტან შარვაშე აღმაშენებელის მამის დროს წავიდა სულტან მალიქშას († 1092 წ.) წინაშე ისპაანს და გამაჰმადიანდა. მას და მის მეშვიდრე კვირიკეს სასტიკად ებრძოდა დ. აღმაშენებელი. 1101 წელს დავითმა კვირიკე აღსართანიძეს წაართო ციხე ზედაზენი. შემდეგს წელს გამეფდა კვირიკეს ძმისწული აღსართან მეორე, მაგრამ ესეც დაატყვევა მეფემ და შემოიერთა კახეთ-ჰერეთი. იენისის თვეში 1123 წელს აღმაშენებელმა გაილაშქრა შარვანს, აიღო შარვაშეს სატახტო გულისტანი (ქ. ცხ. 251). ხოლო აღსართან შარვანშა თამარ მეფეს „მსახურებდა და მონებდა მონებითა ყმებრივით“ (ქ. ცხ. 287)

რაიც შეეხება რან-განჯის სამფლობელოს, არის ცნობა, რომ ეს მხარეც დაპყრობილი ჰქონდათ დავით აღმაშენებელსა და მის შვილს დიმიტრის. აგრედ-წოდებული დარუბანდისკარები, რომელიც გელათშია, მოტანილია განჯიდან ამ ქალაქის აღების შემდეგ 1139 წელს (ვახუშტი 184, შენ.)

გ) საქართველოს კავკასიონის გადაღმით ემგზობლებოდა ხაზარეთი ანუ უიფხაღეთი, რომლის მიწა სწვდებოდა მდინარე

დონსა და ატალა (ვოლგა) კასპიის ზღვას. რუსები ყიფჩალებს ეძახდნენ კომანებს და პოლოვცებს. მათ ჰყვანდათ საკუთარი მეფე ანუ ხანი. ეს ერი იყო დიდი, ძლიერი და ფრიად მეომარი. აქედგან მათი ერთი ნაწილი 1086 წელს გადასახლდა უნგრეთს და 1410 წელს გაქრისტიანდა. ხაზარების უმთავრეს ქალაქს ერქვა სვიაჯი. ამათ ეწვია დავ. აღმაშენებელი 1118 წელს, შეირთო ყიფჩაღთა მეფის შარაგანძის ასული გურანდუსტი, იქიდან გამოიყვანა 40,000 სახლი ყიფჩაღელი, მოიყვანა საქართველოში და აქ მეშველ ლაშქრად გაწურთნა. ამ სვიაჯიდანვე, როგორც იყო ნამქვამი, თამარ მეფისთვის ქმრად მოიყვანეს რუსი. ყიფჩაღთა მეფის ძმა სვენიჯი-სავალთი თამარ მეფეს ძლიერის ლაშქრით შეელოდა შამქორის ბრძოლაში (ქ. ცხ. 302, 304). ამ ქვეყანას იქით იყო თვით რუსეთიც. ჩაზრუნხადემ იცის, რომ თამარის (!) გული

„ატალას მოჭყვის, ქვეყანა მოსჭვის, არვისი ჭქონდის შესუარი, ხაზარეთს დაჭყვის, რუსეთსაც ჩაჭყვის, სდვის ჰირთა ჭქრადის ტარასი ქარი“. (ტ. 60)-

დ) ყიფჩაღეთის დასავლეთით იყო ოსეთი კავკასილამ იალბუზისკენ მთა-ღელეებში ჩასახლებული. ოსთა ტალღა ალანთა სახელწოდებით ერთ დროს მიუწევდა სამურზაყანო-აფხაზეთამდე. იქ ეხლაც არიან ქართველი ალანიები. ერთ კლასიკურ მწერლის გადმოცემით, ალანები ივერთა ჯგუფისანი არიანო. მაგრამ მათ საკუთარი ენა აქვთ, რომელიც უახლოვდება გერმანულს. ოსები უწინდელ დროიდგანვე დაახლოვებულ იყვნენ ქართველებთან. მათ ჰყვანდათ საკუთარი მთავრები. ჩვენს მეფეებს მათთან ხშირად მონათესაობა ჰქონდათ. მომყავს სახალხო ლექსი, რომელიც ახასიათებს ოსების მეფეებს და თვით ქვეყნის სიავ-კარგესაც გვაცნობებს რაზდენათმე:

„ჩვენ ვიკავით ცხრანი ძმანი ჩარჯონიძე—ჭარხიჯანი:
ო-ს-ბ-ა-დ-ა-თ-არ, დ-ავ-ი-თ-ს-ო-ს-ლ-ან-ო-თ-ს-ს-ამ-ე-ფ-ო-თ-მ-ე-ბ-რ-ძ-ო-ლ-ან-ი,

ფიდაროს, ჯაღაროს, სსაყური და გიორგი— უველანი
რისხვითა და მენის-ტუხითა მტრისა შემხედვარანი.

ჩვენნი მანი სამნი ბერნი: ისა, რომანოზ და ბასილ
იქმნენ თვისის ცხოვრებითა ქრისტეს ღმერთის კარგნი უმანი.

ჩვენ გვიჭირავს მიმოსასულელ ოთხის კუთხის იწრო გზანი
კასარზე სიმაგრე გვაქვს და აქ გვიჭირავს ხადის კარი
საიქას მოიშედე საიქას კარგა შდგარი

ოქროს და ვერცხლის მიწა ამდონი გვაქვს ვითა წყალი...

კავკასიონი დავიპყარ, ოთხ სამეფოს გავუმკლავდი.

ქართელს ბატონს და მოეტაძე, არ დავაგდე ჩემი გვარი
მომწვდა, ფიცით მილაღატა, მან დაიდგა ჩემი ბრალი:

ბადათარ წყალსა მიეტა, აღიხოცა ოსთა ჯარი

ვიცნა ეს ლექსი იხილეთ მცირეთ ბრძანეთ შენდობანი!“

აქ მოხსენებული ბადათარ იყო ვახტანგ გორგასლის
თანამედროვე (VI ს.). მან მეფეს და მოსტაცა, მაგრამ ვახ-
ტანგმა დაამარცხა, დაც გაანთავისუფლა.

თამარის დროს შვერთ-შენივთა შეიღთავე ძმათა— ქართ-
ლოსის, ბარდოსის, მოვაკანის, ცე-ის, ეგროსის, ლეკანის
და კავკასის— წილხვედრი ნაწილები, და ქართველთა მბრძანე-
ბელიც იწოდა შეიღთა სამეფოთ ხელმწიფედ. თამარის სიგელ-
გუჯრები იწყებოდა ასრე: „თამარისაგან ბაგრატიონიანისა ნე-
ბითა ლეთისაითა მეფე აფხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახ-
თა და სომეხთა მეფისა და დედოფალთ დედოფლისა და ყოფ-
ლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა ღლობით მპყრობე-
ლისა“.

ე) პონტოს გაყოლება, როგორც იყო ნათქვამი, საქარ-
თველოს მეზობლობდა საბერძნეთი, ხოლო ამ პონტოს იქით
სამხრეთისკენა და აღმოსავლეთისკენ ჩამწყვირებული იყო სელ-
ჩუკიანთ თურქების სასულთნო-სააბაზგოები ინდოეთამდე და
არალის ზღვის იქით მდინარე ჯეხუნიამდე.

ვ) თურქების თავდაპირვანდელ სამშობლოდ ითვლება
შუა-აზია, მეტადრე არალისა და ბუხარის მისადგვარი. მათი

ქვეყანა ძველადგანვე იწოდებოდა თურანად, რომელიც უწინარეს დროითგანვე თავის უბოროტეს მტერად სთვლიდა ერანს. ერან-თურანის ბრძოლა-ომებს აწარმოებდნენ იგეთი მძლავრი გმირები, ვით როსტომი, ზურაბი, აფროსიაბი და სხ. მე-V-IV ს. ქრ. წინად მათი დიდი ტალღა მოაწვა დასავლეთს და მან, სხვათა შორის, საქართველოც დაიჭირა მცხეთილამ მტკვრის თავამდე. იგი განდევნეს ალექსანდრე მაკედონელის უამს, მაგრამ მათი ნაშთი აქა-იქ დარჩა სამეფოს კუთხეებში. შემდეგ, მე-VI ს. ქრ. შ. კიდევ მოვიდა მეორე ტალღა ავარებისა და ხუნძების სახელით, და მოედვა თითქმის მთელს კავკასიას. სამუდამოდ კი იგინი დამკვიდრდნენ დაღისტნის ყუმუხ-ხუნძახში.

მე-X საუკუნის ნახევრილამ ტიგრ-ეფრატის ხეობებსა და სპარსეთ-თურანეთში ინდუსტანამდე გამრავლდნენ აღმოსავლეთ ერთა დინასტიები, რომელთაგან უძლიერესნი იყვნენ ბუიდები. ამათი წარმომადგენელი იბნ-რაჟეკი ხალიფას კარზე ბაღდადს შეიქმნა პირველ ემირ-ალ-ომრად, ე. ი. მთავრად მთავართა. ამან მიითვისა საერო უფლება, რომელიც მანამდე (938 წ.) სასულიეროსთან ერთად ეკუთვნოდა თვით ხალიფას*) (შლოსსერ, 2, 344). შემდეგ გაძლიერდნენ სელჩუკიანთ თურქები.

ლაზნა. თურქმა ალპ-ტეკინმა ავღანისტანში დააარსა (961 წ.) ახალი დინასტია ლაზნელებისა, ციხე-სიმაგრე ლაზნა აქცია უდიდეს ქალაქად, რომელიც უმეტესად გაადიდა ლაზნელ მაჰმუდმა. ამან თავის სამეფოს შემოუერთა ჩრდილოეთი ინდუსტანი, ხოვარეზმი, აგრეთვე ხორასანი. ასე რომ მისი სამე-

*) ემირებად იყვნენ იბნ-რაჟეკი († 938 წ.). იყო განათლებული კაცი. მან კუფიურ წერის სანაცვლოდ შემოიღო ჩქარ-საწერი ანბანი, ბარამი († 941 წ.), ობედალახ, კუტეკან (941 წ.), აბუ-მუჰამედი, ტურუნ თურქი († 943 წ.), ზაჰრა და სხ. ოსმალეთის სულთნებმა ბოლოს შეიტრთეს ორთავე—სამოქალაქო და სასულიერო უფლება ხალიფასი და თვით იწოდნენ მაჰმადიანთა ხალიფად.

ფო ერთის მხრით სწვდებოდა ინდოეთს განგამდე და ნახევარკუნძულ უზურეთამდე და მეორე მხრით ადირბეიჯანამდე და ეგვიპტემდე. მაგრამ მაჰმუდი რომ მოკვდა 1031 წელს, მისი სამეფო დაიპყრა სელჩუკიანთ სულთანმა თოღრულბეგმა.

სელჩუკიანები, შლოსერის ცნობით (II, 640), თურქთა ტომის ხალხია, რომელნიც თუმცა ეკუთვნის კავკასიის ერთა ნათესაობას, მაგრამ არ შედის ინდიურ-ევროპიულ შტოში, არამედ მის მიყრლით შეადგენს ცალკე კავკასიურ რასას. მისი უუძველეს ისტორიას სიცხადე ეძლევა მათე საუკუნეიდან. ამ საუკუნის ბოლოს იგინი გამოჩნდნენ ყირღიზების მხარეში. მათი წინამძღოლები ხარკს აძლევდნენ დიდს ხანს ბიგუს. 970 წელს მათი წინამძღოლი სელჩუკი დოკაკისძე განთავისუფლდა ბიგუ-ხანის მოხარკეობიდან და გადასახლდა ბუხარის მომიჯნავედ და მაჰმადიანობა ირწმუნა. აქ გამრავლდნენ თათართა ურდოების ნატამალებიდან. იწყეს გაძლიერება სელჩუკის ძის იზრაელის ანუ არსლანის მოთავეობითა და დაემუნენ ჯიხუნის აქეთ მხარეს. არსლანის შვილიშვილთა იაბლუს, თოღრულბეგის და დაუდ ჰაგრუბეგის მთავრობაში დააწყეს თვისი ძლიერი სელჩუკიანთ სახელმწიფო. ჯერ ისევ იზრაელმა დაიპყრო ბუხარია. მაგრამ მალე დროში ეს ბუხარა დაიპყრა ლაზნელ მაჰმუდ I-მა და იზრაელი მის ქვეშევრდომად იქცა. მაჰმუდმა სელჩუკიანები გაჰფანტა, მაგრამ იზრაელმა შემოიკრიბა იგინი და დაბინავდა ადირბეიჯანში. გაიმართა სასტიკი ბრძოლა ლაზნელებსა და სელჩუკიანებს შორის. ლაზნელები დაიყვნენ მრავალ სამთავროებად. იგინი სასტიკად დაამარცხა (1041 წ.) თოღრულბეგმა, რომელიც უკვე იწოდებოდა სულთანად აღმოსავლეთ სპარსეთისა. მან ეს მხარე გადასცა თავის ძმას ჰაგრუბეგს და თვითონ დაბინავდა ჯერ რეას და მერე ჰამადანს (1045 წ.). ხუთი წლის შემდეგ ლაზნელებს წაართვა ისაანი. ამასობაში ხალიფას კარზე დიდი ბრძოლა გაიმართა. ხალიფამ მიიწვია თოღრულბეგი. ამან დაიჭირა ბაღდადი, მერე მოსულიდა საცა თავის მოადგილედ. დასტოვა

თავის ძმა იბრაიმ-ინალი და თვითონ მივიდა ბაღდადს და ხალიფამ იგი გამოაცხადა (1058 წ.) ემირ-ალ-ომრად და ჩააბარა მას თავისი სამოქალაქო უჭლებები. მან დაიპყრა სპარსეთი და ერაყი. იგი გარდაიცვალა 1063 წელს. უშვილოდ. გასულთნდა მისი ძმისწული ალპ-არსლანი, მაგრამ ქირმანი და ფარსისტანი წილად ხვდა თორღულისავე ძმისწულს ყადერს. ახალმა სულთანმა დაიპყრა თურქისტანი, ხოვარეზმი და დაუწყო ბრძოლა ქართველებსა და ბერძნებს. დაატყვევა იმპერატორი რომანოზ დიოგენი. იგი მოკლეს 1072 წ. გასულთნდა მისი შვილი მალექ-შა, რომელიც მამაზე ძლიერი ხელმწიფე იყო. მან საქართველოსკენაც გამოილაშქრა და ბევრი უბედურება დაატება თავს. გაჭირებული ჩვენი მეფე გიორგი დავით აღმაშენებლის მამა ეწვია მას და შეაბრალა თავისი სამეფო. მალექ-შა † 1092 წ. მის სახელმწიფოში ითვლებოდა შვიდი სამეფო. მათ შორის იყო:

იკონია ანუ რუმი. ამ მცირე-აზიის სამფლობელოს საზღვარი მიუწევდა არზრუმამდე და სირიამდე. მას ეკუთვნოდა კაპადოკია, კილიკია, ისაერია, კიზიკი, ნიკია. სულთნებად აქ იყვნენ სოლიმან I († 1086 წ.). მისი ძე ყილიჯ-ასლანი მასული († 1102 წ.). მისი ძმა ქაჯ-ხოსრო, რომელსაც ტახტი წაართვა ყილიჯ-ასლანის ძემ როკნ-ედდინმა ანუ ნუქარდანმა, რომელიც დაამარცხა თამარმა 1203 წელს. ნუქარდანი † 1204 წ. Hist. de la g., 456, შ. 2).

ალეპო—ჰალეები—ქალები სირიაში. აქ მეფობდა აღსუნღული. აგრეთვე თურქმან ორტოკი და მისი ძე ათაბაგი ილღაზი, ნურ-ედ-დინი (1145—1174 წ.). ამ ნურედდინის დახმარებით ეგვიპტესა და იემენს გასულთნდა სალადინი, რომელიც ნურედდინის შეძღვევ შეიქმნა მეფედ სირიისა, დაამარცხა ქრისტიანები პალესტინისა (1187 წ.) და დაიპყრა იერუსალიმი. თავის სიკვდილის (1193 წ.) წინად სალადინმა სულთანად გამოაცხადა თავისი შვილი ათხალი და მისცა მას დამასკო, სამხრეთი ასურეთი და პალესტინა, მეორე შვილს აზიზ

მისცა ეგვიპტე, მესამეს ზაგირს—ალეპო, ხოლო ძმა ადილი გაამეთაყარს და შაუმაქს. მალე ადილმა დაამარცხა ათხალი და შეიქმნა ხელმწიფედ ნუბიიდგან შუაგულ არმენიამდე, მის სახელს მეჩითებში იხსენიებდნენო საქართველოს პირიდან ადენის სრუტემდე (ვებერი, VII, 92; შლოსსერ III, 84).

ბაღდადი დააარსა ხალიფა მანსურმა 762 წელს და ამის შემდეგ ხუთის საუკუნის განმავლობაში ითვლებოდა სატახტო ქალაქად არაბთა სახელმწიფოსა.

ყარამანია ხორასანსა და სპარსეთის სრუტეს შორის და ერაყი ქალაქებით ისპანი და თეპრანი. ყარამანიაში მთავრობდა ყადერი, მალექ-შამ განდევნა და ტახტზე დასო მისი შვილი სულტან-შა (1073 წ.) აქეთ იყო გამოთხოვილი თამარ მეფის მამიდა რუსუდანი, ქართ. ცხოვრებით (გვ. 292) ხვარასნისა და ერაყისა სულტანთა სძლობითა გამეცნიერებული, მუნებრივთა სახიობათა და შებათა მომქმედი“. 1161 წელს იგი, უკვე ქერივი, სცხოვრობდა საქართველოში (ქართ. ცხ. 271).

გორიდები თავიანთ თავს სთვლიდნენ ბაქტრიის უძველეს დროის მფლობელების ჩამომავლად. მე-XI საუკ. გასულს ჰუსეინ-ბენ-სამი-მ მოიპოვა დაზნელ სულთნის ნდობა და შეიქმნა მფლობელად გურა ანუ ჯურა მთა-გორიანისა, რომელიც დაზნის ჩრდილოეთით მდებარებდა. მისმა უფროსმა ვაჟმა შერთო ბაჰრამის ასული და შემდეგ სიმამრის ტახტიდან ჩამოგდება მოინდომა. ბაჰრამი რომ მოკვდა, გორიდ ჰასანმა გააგდო ბაჰრამის შვილი ხოსროშა, აიკლო დაზნაც და მუსერიოთა და ცეცხლით აღნიშნა თვის მიერ გავლილი გზა (შლოსსერი, III, გვ. 94). ამ ბაჰრამს ქ. ცხოვრება იხსენიებს (გვ. 254) ბაჰრამ ჯურად, რომელიც სპარსთა შორის ითვლებოდა „მომქმედად უცხოთა და საკვირველთა“.

ადირბეჟანი. აქ გაათავადნენ სელჩუკიანთ სულთნების მოხელეები: უდიდესი მათგანი იყო ათაბაგი ილდიგუზ. მის მომიჯნავედ აშორნას, ბასიანის მეზობლად ბოგინობდა შაერ-

მანი, რომელიც თავის თავს სომეხთა მეფის ტახტზე მჯდომარედ სთვლიდა. თამარის მამამ წაართვა მათ ქალაქი ანი (1161 წ.), დვინი (1164 წ.). ილდიგუზი დაუძინებელი მტერი იყო ქართველებისა. იგი შეელოდა დამპირი ბატონიშვილს, რომელიც სცდილობდა თამარის მამა ჩამოეგდო ტახტიდამ და თვითონ გამეფებულიყო, როგორც კანონიერი მემკვიდრე საქართველოს ტახტისა (იგი იყო გიორგის უფროსი ძმის დავითის შვილი). ილდიგუზი † 1173 წ.

ხოვარეზმი=ხვარაზმი. ასე იწოდებოდა ვრცელი მიწა კასპიის ზღვის იქით ნაპირებიდამ არალის ზღვამდე და მდინ. ჯეიხუნამდე. ესეც შედიოდა დაზნელების სახელმწიფოში. მალექ-შა რომ გარდაიცვალა (1092 წ.), მას დარჩა ოთხი შვილი, ორი კანონიერ ცოლის ტორხანასაგან და ორიც ხარკისაგან. ტორხანამ მოინდომა გაემეფებინა თავისი შვილი მაჰმუდი, მაგრამ გერებმა არ უყაბულეს. ასტყდა საშინელი შუღლი და შფოთი. ამ შუღლით ისარგებლა ხოვარეზმის მთავარმა და მან ხოვარეზმი შეჰქმნა უძლიერეს სახელმწიფოდ, რომელმაც სრულიად დაჩრდილა დაზნელების იმპერიის ძლიერება: ამ სახელმწიფოს სულის ჩაქდგმეოდ გამოჩნდა ვილაც ლბირი მონა აშტეკანი, რომლის შვილიშვილი აზიზი უკვე გახდა პირველ მეფედ—ხვარაზმ-შად (1127—1156 წ.), და იწყო პყრობა მალექ-შას სამკვიდრო მიწებისა. აზიზის შვილის ალ-არსლანის მეფობაში მალექ-შას შთამომავლების წინანდელ დიდების აჩრდილი-და დარჩა. ილ-არსლანის († 1172 წ.) შემდეგ ხოვარეზმის ტახტისთვის 20—1 წელიწადს იბრძოდნენ მისი შვილები—ალა-ედდინი და მუჰამედ სულტან-შა. რომელიც დამარცხდა (1192 წ.) და ტახტი დარჩა ალა-ედდინ ტოკაშს († 1200 წ.). შემდეგ გამეფდა მისი ძე მუჰამედ III კობტ-ედდინი († 1221 წ.) და მერე მუჰამედის ძე ჯელალ-ედდინი მანკაბერნი, სწორეთ ის, რომელმაც მონგოლების წინად აიკლო ტფილისი და რომელიც მოკლულ იქმნა ქურთის მიერ 1231 წელს. ეს იყო უკანასკნელი ხვარაზმ-შა (შლონსერ, III: 93—100).

მიაქციეთ ყურადღება, რომ „ვეფხისტყაოსნით“ ინდოეთის ხელმწიფე ფარსადანი, მაშასადამე ლაზნელი სულტანი, თავის ქალის დარეჯანისთვის სასიძოდ იწვევდა ხვარაზმ-შას შვილს, მაგრამ ფარსადანის მოგვარე ტარიელმა მოჰკლა სასიძო: ინდოეთს ვერ შევაქმევო უცხოელს! მაშასადამე ეს ამბავი მოხდებოდა არა უწინარეს ზირველ ხვარაზმ-შასი (1126—1156) და არა უგვიანეს მეოთხისა, რომელიც გამეფდა 1200 წელს.

მულიდები ანუ ასასინები. იმავე სულთან-შაჰ-ათაბეგების დროს აღორძინდა მაჰმადიანობაში სარწმუნოებრივი განდევნილობა, რომელიც ადგილობრივ იწოდებოდა იზმაილისად ანუ მულიდად, ასასინად (პატკანოვი, ისტ. მონგოლ., გამოც. 2, გვ. 113). იზმაილობა დაერქვა შიათა წინასწარმეტყველის ალის შთამომავლის იზმაელის გამო. ამათი სწავლა დამყარებული იყო ალფეგორიულ-მისტიურ შემეცნებაზე, რომლის მიხედვით თავისუფლად შეიძლებოდა ყურანის ჩხრეკა-ძიება და მის სწავლის შეთანხმება ფილოსოფიასთან. მულიდობა მოედო მთელ მაჰმადიანობას. რომელი ხელმწიფეც მას არ განაუგრძობდა და მფარველობას არ უწევდა, შეუბრალებლად ჰკლავდნენ, ხოლო რომელიც მის გავრცელებას ხელსუწყობდა, მას უმეტესი დიდება მოელოდა მულიდებისაგან. ასასინ მულიდებს ჰქონდათ საკუთარი სახელმწიფოც, რომლის სატახტო ქალაქი იყო სალს კლდეზე. გაძლიერდა მულიდობა ჰასან ბენ საბაის წინამძღოლობით. მან დაიპყრო 1090 წელს მთის მწვერვალის ალამუტის ციხე დიღემში, გამაგრდა შიგ და იწოდა შეიხ-ალ-ჯებელად, ე. ი. მფლობელად მთებისა (შლოსსერ, 2, გვ. 664). მას მისი მიმდევრები თითქმის ღვათიურ კაცად სთვლიდნენ. იგი შიშის ზარს გვრიდა სელჩუკიანთ სულთანებს, რომელნიც სრულიად ვერ უახლოვდებოდნენ ალამუტს, რომლის გარეშემო ჰასანს ექირა 50 ციხე. ალამუტი ითარგმნება სიტყვებით „ბუდე არწივისა“ (პატკან. 114). ჰასანი გარდაიცვალა 1125 წელს. მის შემდეგ

ტანტზე ავიდა ყია-კურჩუკი. მათმა მფლობელობამ გასტანა 171 წლამდე. როდენამა ასასინებო მიიწვია სირიას და ალექსანდრიას. იგინი გამოადგინა მას პირად მტრების ამოსაწყვეტად. კირაკოს განძაკეცი ასე ახასიათებს ასასინ-მულიდებს (ისტ. მონგ., 8—9):

ეს მულიდები ცხოვრობენ გამაგრებულ ადგილებში. მიიღებენ-რა ბრძანებას თავის მთავრისაგან, რომელსაც ღვთის თანასწორად სთვლიან, თავის სიცოცხლის საფასე ფულს ზეტოვებენ ცოლშვილს და თვითონ მიდიან ნაბრძანების შესასრულებლად. გადაცმულები უთვალ-თვალეზენ სამსხვერპლოდ ვაწირულს იმ დრომდე, ვიდრე არ მოჰკლავენ. ამიტომ ყველა მეფეებს და მთავრებს ეშინიანთ მათი და ხარკს აძლევენ. მათ დახოცეს მრავალი დიდებულები, რომელნიც ხარკს არ აძლევდნენ. სხვათა შორის განძაკეცი მოჰკლეს ორხანიცი (1225—1226 წ.).

ქართლის-ცხოვრება მულიდებს სთვლის მკვლევებად და მწამლევებად. იგინი იხსენიებიან თამარ მეფის ცხოვრებაში (გვ. 289), ათაბაგ ილდიგუზის († 1173 წ.) შვილი სულთანი ყიზ-არსლანი მულიდებმა გაამეფესო (1186—1191).

ქართველთა დავით მეფემ (1243—1252) და მონგოლებმა იერიში მიიტანეს მულიდების ციხე აღმუთზე. შვიდს წელიწადს ებრძოდნენ. ერთხელ ხელოვანი მულიდი შეიპარა ჩალატარ ნონის კარავში, მოჰკლა იგი და გაიპარა. მკვლელობა ქართველებს გადააბრალეს მონგოლებმა და ის იყო უნდა ამოეწყვიტათ ქართველთა მცირე რაზმი, რომ ჩალები-დამ გამოვიდა მულიდი და ხმა-მაღლა დაიძახა: „მე მოკვალი ჩალატარიო“. ქართველები გადარჩნენ. მონგოლებმა რომ საქმე გაუჭირეს აღმუთლებს, იგინი ეგვიპტისკენ გაიკრთვნენ (ქ. ცხ. 371, 382).

საგულისხმოა, რომ ამ მულიდებს თავისი სწავლის მოფენა თუ ქადაგება სდომებიანთ საქართველოშიაც, მერე ისიც თამარ-დავითის მეფობაში! ი. შავთელი ამბობს (79):

„თქვენგან ქურუმთა მუის აქ ურუმთა
მოღიღთა ცუდ-ჭუევეს ბომონთ მოთხრობა“.

აქ მოხსენებული მოლიდები ყოფილან ურუმნი, ე. ი. რუმის=ნიკეის=იკონიის სასულთნოდამ. მათს ქადაგებას ამაოდ ჩაუვლია.

იმავე მოლიდებს შოთა რუსთაველი უწოდებს ქაჯებს და ერთგან ქაჯს ასახელებს მოღიღ. შოთას ქაჯთა ციხეც საღს მიუვალ კლდენზეა აშენებული, ქაჯებიც, ვით მოლიდები, გაადაცმულები დამგზავრობდნენ, სხვათა უჩინრად შედიოდნენ ციხე-ქალაქებში და უჩინრად ასრულებდნენ დავალებულს.

ასეთი განსაცვიფრებელი ერთობაა. მაგრამ არის კიდევ არა ერთი წვლილი, რომელიც პირად ჩვენ გვარწმუნებს, რომ შოთა რუსთაველის პოემა აგებულია თანამედროვე ისტორიულ ნასკვზე, მაგრამ ამის გამოკვევა ცალკე კითხვის, ცალკე მოხსენების საგანს შეადგენს და აქ უადგილოა შეჩერება არათუ რუსთაველზე, არამედ თანამედროვე მგოსნებზედაც.

ამით ვათავებთ საქართველოს მომიჯნავე სამეფოების განხილვას, ეს კი უნდა აღვნიშნოთ კიდევ, რომ მეზობლებ შორის ყველანი მაჰმადიანები იყვნენ, გარდა ერთისა და ეს ერთად-ერთი ქრისტიანი მეზობელი კი იყო საბერძნეთი, რომელიც, როგორც ვთქვით, საქართველოს ემეზობლებოდა შავი ზღვის პირით ტრაპიზონ-პონტოს გამოყოლება გონიამდე. უნდა ვთქვათ, რომ ამ პონტო-საბერძნეთის მხრივ მე-XI საუკუნითან სასტიკი ბრძოლა სწარმოებდა ჯვაროსნებისა მაჰმადიანობასთან და ამ ჯვაროსნების გაძარჯვებას დიდად ხელს უწყობდნენ ქართველი მეფეებიც, რომელნიც მაჰმადიანთა უამრავ ლაშქარს აბრკოლებდნენ მონაწილეობა მიეღოთ ჯვაროსანთა წინააღმდეგ გაჩაღებულ სასიკვდილ-სისიციოცხოლო ბრძოლოში.

7. თამარ მეფის ომები.

გალაღებული დიდი სელჩუკ-თურქ-სპარსთა სულთნები, რომელთაც წინაშეს არაბთა აზიის მფლობელობა ეგვიპტემდე, გულით და სულით ლამობდნენ დაეპყრათ მცირე საქართველოც და აქ ქრისტიანობის მაგიერ მოეფინათ მაჰმადიანობა. უმეტეს ყოვლისა ასეთი წადილით ალტყინებულ იყო უძლიერესი და გმირი სულტანი მალექ შა. მის მუქარამ შეაშინა მხოლოდ აღმაშენებლის სიძე აქსართან შირვან-შა, რომელიც, როგორც ვთქვით ზემოდ, ეახლა დიდ სულტანს, და გამაჰმადიანდა და დაჯილდოებული დაბრუნდა. მაგრამ ამასაც ჩაუშხაჰდა სიკოცხლე: აღმაშენებელმა დაატყვევა იგი და აიღო მისი სასახლე გულისტანი. თავისულების ბუდე—საქართველოში შემოსვლა ყოველთვის ძვირად უჯდებოდათ გალაღებულ სულთან-ათაბაგებს, რომელნიც მოსვენებას არ აძლევდნენ საქართველოს ნაპირებს. ქალის გამეფებამ იგინი უფრო გააღიზიანა, გაათამაშა, მაგრამ თამარის „სხვილ-ბარკალ“ და „არწივებრ გამქვრღტ“ გმირებმა მტერს მალე თავზარი დასცეს.

8. ლაშქრობანი 1186—1188 წლებში.

ა) „დააბეს დროშა სვიანად ხმარებული“, გაიძლოლეს ძელი ცხოვრებისა, „მცველი და მფარველი მეფეთა და ზღუდე ქრისტიანობისა“. და მოილაშქრეს ქვეყანა კარისა და კარნიფოლისა და მოარბიეს ბასიანამდის;

ბ) მოვიდნენ ლაშქარნი რანისა და გელაქუნის თურქებისა და მოარბიეს პალაკაციოს ქვეყანა. იგინი შემუსრა გამარეკელ კახასძემ.

გ) კლარჯეთში შემოიჭრნენ კარნუქალაქელნი (არზრუმელნი), შამელნი (სირიელნი) და თურქნი გარმიანელნი, ცხენოსანნი და ქვეითნი. მათ წინააღმდეგ გამოვიდა გუზან აბულასანისძე ტაოელნი, ბოცო, მესხნი და სხ. მიესივნენ მტერს, შემუსრეს, დახოცეს, გააქცივეს;

დ) მხარგრძელისძეთ იომეს დვინს. დაბრუნებულებს დაეწივნენ დვინისა და სურმანის ლაშქარნი. შეიქმნა სასტიკი ბრძოლა. ჩვენებს გაემარჯვათ.

ე) თამარის ბრძანებით ქართველთა ლაშქარი კვლავ მიუბტა დვინს და მოარბია პართთა ქვეყანა.

ვ) მერე გაილაშქრეს გელაქუნს, საცა შეყრილიყო „ზღვის ქვიშისა სახედ სიმრავლე თურქმანთა“. დაესხნეს და იავარ ჰყვეს. რომ დაბრუნდნენ, დაეწივნენ თურქმანები შამელ დიდებულების როსტომ და იალღუზ ალფესთა წინამძღოლობით. შეიქმნა საშინელი ბრძოლა. გამარჯვება დარჩათ ქართველებს.

ზ) ნუხის მთავრის ასათ გრიგოლისძის წვევით ილაშქრეს განძას ქვემოთ ბალყუნამდის, შემდეგ არეზის პირს ათარატამდის.

ყველა ამ ლაშქრობამ აუარებელი დავლა შესძინა საქართველოს.

ლაშქრობანი 1192—1196 წლებში.

ა) რუსუდანის დაბადების მოთხრობის შემდეგ ქ. ცხ. ასწერს (გვ. 298) ბარდავზე გალაშქრებას ლაშას „ბედსაჲლ სვესა ზედა“. აიღეს ქალაქი და არანიდამა და ბარდავიდამ გამოიღესო იმდენი, რომ აღიესნენო ტყუითა და აურაცხელ საუნჯით, თამარისა და მის ძის დღეგრძელობისთვის გაანთავისუფლეს 30,000 ტყვე.

ბ) აქედგან დაბრუნებულნი თვის თავზე წავიდნენ არზრუმისკენ დავით სოსლანის წინამძღოლობით. მიადგნენ ქალაქის კარს. შეიქმნა „წყობა ძლიერი და ხეთქება აზჯართა“ ცისკრიდამ ბინდამდის. ქართველებს დარჩათ აუარებელი ალაფი, ტყვე და ჯოგები. ციხეში მომწყვდეულები ტირილით მოსთქვამდნენ: „ვინა იქმნა ჩვენზედა ესოდენი შერისხვა? არაოდეს გვიხილავს ჩვენთა სანახებთა ტომი ქრისტიანეთა!“ მერე დღეს დიდის ძალით შემოებრძოლნენ, მაგრამ ქართვე-

ლებმა ციხის კარები დაღწეს, დაამარცხეს მტერი და დიდებით დაბურნდნენ.

გ) მოილაშქრეს კვლავ გელაქუნი, ქვეყანა ყარყრისა ბალყუნამდის, მოარბიეს არანი, შემოიარეს კარი ვანძისა.

დ) ლორიდამ რაზმი წავიდა და მოილაშქრა არეხამდე, დაამარცხეს დვინელნი, ბიჯნელნი და ამბერდელნი.

„წაუღე რანი, წაუღ ერანი,

ეელსა დასახენ ჩამომდებარე;

მიუშვენ ოდეს, მიუშვენოდეს

ამს ერდად. რად ვსთქვნე იგი მე ბარე.

ჩახრუსძე 33.

ე) დავით მეფემ კვლავ მოილაშქრა გელაქუნი, სპარსი-ბაზარი და გორალუქი, და ხელთ იგდო „ტყვისა, ჯოგისა, აქლემისა, ზროხისა და ცხვრისა სიმრავლე, შემსგავსებული ზღვისა ქვიშისა“.

შამქორის ომი 1195—6 წ.

1191 წელს ლალატით მოჰკლეს აღირბეყან-აღმოსავლეთის სულთან - ათაბაგი ყიზ-არსლანი, ძე ათაბაგ ილდიგუზისა (1173 წ.), რომელიც დაუძინებელი მტერი იყო ქართველებისა. მისი სამეფო დარჩათ მის ძმის მაჰამედ-ფულაფანდის შვილებს: ხუტლუ-ინანჩის, აბუ-ბეკრს (ბობქარს) და ამირ-მირანს; ეს უკანასკნელი იყო ნაშობი ხორასნის მფლობელის ინანჯანის ასულისა, რომელიც მაშინ ცოლად ჰყვანდა ტოლრულ სულტანს*) (ქ. ცხ. 302). ამათ ასე გაიყვეს სასულთნო: ხუტლუს ერგო მიწები ერაყით ხორასნამდის და ბაბილონამდის, აბუ-ბეკრს აღირბეყანი სომხითამდის, ამირ-მირანს არანი გურგანის ზღვით გელაქუნის ანუ გოგჩის ტბამდე (ქ. ცხ. 301).

*) მოდიტ-ედდინ-ტოდრიღმა, ძე ყიზილ-არსლანისა, ძალს სოფიანისა.

მრავალ მთავრობამ გამოიწვია ძმათა შორის შუღლი და მტრობა. მალე აბუ-ბეკრმა დაამარცხა უფროსი ძმა და გაათავადლა. უმცროსი ძმა შეეცადა აღსართან შარვაშეს, მაგრამ ეს ძმაც დაამარცხა და თვითონ მხოლოდ დარჩა პატრონობა მთელის სასულთნოსი. მაგრამ, როგორც გადმოგვცემენ არაბთა მწერლები, აბუ-ბეკრი მეტად სუსტი ხელმწიფე იყო, სამეფო საქმეებს ყურადღებას არ აქცევდა და ამით სარგებლობდნენო ქართველები, რომელნიც მაჰმადიანთა მიწებში დანავარდობდნენო და იკლებდნენო ქვეყანას.

ძმის აბუ-ბეკრისაგან დამონებული ამირ-მირანი გამოიქცა შარვანს, სიმაშრისას. მაგრამ აქაც უბედურება ეწიათ: მიწის ძვრამ (1192 წ.) დასცა ზღუდენი და ციხენი შემახიისა და წანგრევებ ქვეშ დაიღუპა მრავალი სული, აგრეთვე თვით შირვან-შას ცოლშვილიც. ბუნების რისხვამ ერთის მხრით და ბუბაქარის მუქარამ, მეორეს მხრით, შირვანშა და მისი სიძე ამირ-მირანი სასოებით მოახედეს საქართველოსკენ. მრავალი ვეზირები და ღიდებულეები გამოგზავნეს თამარის წინაშე ღიდძალ ძღვენებითა, ჟასდაუდებელ თვალმარგალიტით, მოიკითხეს „ღვთისა სწორი“, თაყვანსცეს, ითხოვეს შველა და დახმარება, თან მოახსენებდნენ თამარს: თქვენ შეგიძლიანთ დაიპყროთ მთელი სპარსეთი და იქ ღედოფლად დასვათ თქვენი ასული რუსუდან, ნათელი და ბრწყინვალეობა (ქ. ცხ. 301). თამარმა შემწეობა აღუთქვა, ხოლო ქალის მიცემა სარძლოდ და საპატრონოდ სპარსეთისა არ იკადრა.

ცხადია, ამირ-მირანს სურდა თამარის შემწეობით გასულთანებულოყო სპარსეთში და თამარის ასული რუსუდან ცოლად შეერთო. ამირ-მირანის ვეზირების მოსვლას და მის გასულთნების სურვილს ასე გამოსთქვამს ჩახრუხბაძე:

„შან ათაბაგს ხვარაზმშად მდგეს კეთაღჯანრევეით სჯულთ უღვა მცნებად,
 თვით ბრძენი სწვართა, შით შთამართა მისდა დიდებად, გასულტანებად:
 შთაყუ სუანნი იესიანი ღაშა აქენა ღზინად და შვებად,

შიშითა შერძადი ვაზირთა ძალი შოგზავენა დიდთა ცხენთ ძღვანებად უდრი (რუსუდანი) ითხოვა, მზე მოითხოვა ბნელისა კართა ნათელთა ცუბად. 4

ზარვაშეს და ამირ-მირანის მოციქულები სიხარულით დაბრუნდნენ. თამარმა კი ბრძანა ომისთვის მზადება. წარგზავნეს ყოველ მხრივ შიკრიკნი და მალე-მსობოლნი ხმობათ ლაშქრისა. აქვე იყო მაშინ ყიფჩაღის მთავარი სეფინჯი-საფალთი თავის რაზმით. შეიყარა ლაშქარი ალგეთის ხეობაში ტფილისით ყარაღაჯამდის. მოვიდნენ თავის ძალით აღსართანი და ამირ მირანიც. მოვიდნენ და ეთაყვანნენ თამარს. შეიღებრ მოიკოთხა იგინი, ანადიმა. ამირ-მირანი და აღსართან, გაკვირვებულნი ქართველთა მეომრების სიმკვირცხლითა და ახოვნებით, ხმამალლა ამბობდნენ: „გაფიმაგროთ გული და დავტოვოთ მწუხარება: ქეშმარიტ დ თამარს ქალუძს ჩვენი ხსნა და კვალად ჩვენსავე მამულს დასხმა... ერასსა, ადარზადაგანსა და ერანს ამათებრ (ქართველთაებრ) მობურთაღნი არ დარჩომი ლარჩან“. (გვ. 303).

ამასობაში შეიარაღდა მთელი სპარსელობა და მთელი მახლობელი მაჰმადიანობა, ხალიფას დაზავათი (საღმთო ომი) გამოაცხადებინეს, შეიყარნენ ინდოეთიდგან სამარყანამდი, ხალიფას დროშა, რომლის თავს დასმული იყო 1000 ოქროს საღირალი ოქროსივე ბუბითი, წამოიძიოლოეს და ბარდავ-შამქორისკენ წამოვიდნენ, უამრავ-ურიცხენი ბუბაქარის წინამძღოლობით.

თამარი მობრძანდა თავის ლაშქრის პირს და აღტაცებით მის მიმგებელ მხედრობას რქვა „აჲა დედაკაცურითა“ სიტყვითა, არამედ ვაშკაცურად:

„ძმანო ჩემნო! ნუ შეძრწუნდებიან თქვენნი გულნი სიმრავლისათვის მათისა და სიჭკირისათვის თქვენისა. ღმერთი ჩვენთანა არს. შეისწრათეთ მათ ქვეყანაში ყოვლად წმიდის შეწვევნი და უძლეველის ჯვარის ძალით წარმოემართენით“.

თამარი დაბრუნდა. ლაშქარი დიდებულად აბანაკდა და

მალე მიუახლოვდა შამქორს. დავით მეფემ შეუტია. საშინლად შემუსრა. ბობქარი გაიქცა ერთის მონის აპარა, ნაგრამ ვინ იმ გაქცევას! განჯიღამ გელაქუნამდე ფეხდაფეხ სდევნდნენ ქართველნი და, „ვითარცა თავვთა, მოსრვიდეს, და, ვითარცა ქათამთა, იპურობდეს დიდ ამირაებს ბაღდადისასა და მოსულისას, ავარიელთა და ერაყელებს, ადარბადაგანთა, ერანელებს და სხ. ადგილებისას, იპურობდნენ და მოყვანდათ წინაშე დავით სოსლანისა. გაქცეულები ამოწყვეტის შიშით თვითონვე უკან ბრუნდებოდნენ და თავის სიმდიდრით მოდიოდნენ და ნებდებოდნენ მეფეს. ბობქარი ძლივს გადაჩა, ჩამალული სადღაც ხნარცში. მასთან მოყოლილი დროშა ხალიფასი აგრეთვე დარჩათ ქართველებს, მათი მთელი სალაშქრო სიმდიდრეც.

ხათქი და ხაჰმი იყო დიდებული. საქმე შესრულდა ბუმბერაზული

ამირ-მირანი და აღსართან შარვაშიძე ეთაყვანნენ დავით სოსლანს. ქება შეასხეს მრავალგვარი. ჩამდრასათა წილ აღმართეს ეკლესიანი, მყივართა წილ რეკეს ძელსა, ნაცვლად შუყრთა დაღადებდა მღღელი“. შამქორელებმა მოართვეს კლიტე ქალაქისა. მეფემ გადასცა ამირ-მირანს.

მეორე დღეს მეფე მიბრძანდა განჯას, გამოეგებნენ დიდებულნი, დიდვაჟარნი, ყადი და მუსალიმი, დამხედ თაყვანისცეს, შეაფედრეს ცოლშვილის შეწყალება, შეუქეს მკლავი. გაუდეს ქალაქის კარი და სასულთნო სასახლის კიბეშდის მეფე გაატარეს სტავრა-ნახლზე, თან გადაასხმიდეს თავს ოქროსა და ვერცხლსა, დრამასა და დრაჰკანს, შებძანდა მეფე სასულთნო პალატსა და დაჯდა სასულთნო ტახტზე. ცალკე დაისხა ამირ-მირანი და შარვაშე. მოსხდნენ და მოდგნენ, ვისაც ნება ჰქონდა ჯდომისა. გაიმართა დარბაზობა, ნადიმობა. მეფობასთან სულთანობა შეიერთა ქართველთა მეფემ.

ნადიმის შემდეგ მახარობლად თამარ მეფისა მოვიდა ქიბერი. თამარი მაშინ იყო ტაბახმელას. მეტის-მეტად გაუხარდა, ღმერთს მადლობა შესწირა და ტფილისს მობრძანდა. მალე

შოვიდა დავითიც აუარებელ სიმდიდრითა, ტყვიითა, აქლემ-
ჯორითა, ცხენითა და სხ. ტურფითა. ყოველი ნატყვენავი
განაწყეს დიდუბის ველზე ავკალამდის.

იყო: დროშები ხალიფასი და ათაბაგ ბუბაქარისა.

ტყვეები: ხელმწიფე-მთავრები, მოლაშქრენი 12,000.

ავაზა: 40.

საქონელი ძვირფასეულობით კიდებული: ცხენი 20,000,
ჯორი 7,000, აქლემი 15,000, ოქრო, ლარი და სხ. სიმდიდ-
რე იყო აურაცხელი, ასევე თვალ მარგალიტი, აბჯარი, მუზა-
რადი, ჭურჭელი, ხრმალი, ნაქსოვი, ოქრო ქსოვილი, მანიაკი,
სპილოს ძვალი და სხ. და სხ. ყოველ ამის დასათვლიერებ-
ლად გაიყვანეს თამარ მეფე, რომელსაც თაყვანსცეს ტყვე
ხელმწიფეებმა და მთავრებმა, მერე დაბრუნდნენ ქალაქს. თა-
მარმა ტყვეთა და სიმდიდრეთა ბოძებით ააგო სეფე-აზნაურნი
ანაკოფიდგან გულისტანამდე. ყველას ნადავლიდამ წილი
ერგო. ხოლო ხალიფას დროშა შალვა ახალციხელის ხე-
ლით თამარმა წარგზავნა გელათს ხახულის ღვთის-მშობლის
წინ დასადგმელად ზედ წარწერით შემდეგის იამბიკონისა:

ცასა ცათასა დაშუები დმურთ-მთავრობა:

ქე საუკუნობს პირველი და კალადი,
სრულმან დმურთმან სრულჭყო არ-მოქმედებადი,
სამებით სრულმან ერთითა ღვთაებითა.

მიწითა პირველსა პირმშოსა კაცთასა.

შენ მიერ მისთვის დრკუისა მის განტეპი

დრკუ მიდრკა უნები ვნებისადმი,

ივნო და ვნება პირველი უნებელ ჭყო

შენგან შობილმან ჩვენ დირს გუყვნა აღმოშობად

ბნელით ნათლისად ნათლითა მსედგეღობად.

შენგან, ქალწულო, რომელსა შენთვის დავით

როკვიდა ძისა ღვთისა ქედ შენდა ყოფად,

მე, თამარ, მიწა შენი და მიერევე,

ცხეულობასა დირს მყავ და თვისობასა

ედემს დადირად საქმრით და ჩრდილოეთით
 შუა მფლობელი იავარს შენდა ვმრთელობ.
 ხალიფას დროშას, თანავე მანიაკსა
 შეერთე ცრუ სჯულთა მოძღვრისა დაზოდ მძღვანი,
 ვინ დავით, ძეებრ ეფრემის მოისარმან,
 მოირთხნა, მოსრნა სულტნითა ათაბაგი.

იჩანს ებრძოდეს ჩემ მიერ მისთა სპათა
 ჩვენნი მხედარნი, მოსავნი შენნი, სძალა,
 მოსწყენეს, მოსწყეიდნეს აგარის ნათესავნი,
 მუნით მოხმულთა ნაჭთაგან ერთსა ამს
 შენდა შეგწირავ, მახე ძეებრ, დმერთო!“

საგულისხმიერთა ჩახრუხადის სიტყვები (74, 77):

„ბობქარ რადა რბის?..
 ბობქარ მგოდები, მცდრად ნაწოდები,
 დავითის ხლმითა შემარცხვენალი!“

ამ გამარჯვებამ თავხარი დასცა მახლობელ მაჰმადიანობას:
 ისტორიკოსი ლალადებს:

მოაკლდებოდა ძალსა მაჰმადიანთასა და მცემელი ებანსა.
 ქრისტიანეთა ორლანონი ხმოვანობდეს კილით კიდემდე-
 დაშრტა სასოება მესურმანთა. ყოვლითურთ უღონონი
 ღონე ჰყოფდეს, რათა წყალობად მოიზიდონ წყალობის მოყ-
 ვარე თამარი.

მოწიწებით სთხოვეს ხალიფას ევედროს თამარს ჩააგოს
 ხმალი ქარქაშს და იკმაროს მარტო ხარკის აღება მათგან.

ხალიფამაც შეასრულა თხოვნა: დიდის ვედრებით და
 მრავალჯერ ძღვენთა მოგზავნით სთხოვა თამარს დასჯერებო-
 და ხარკის აღებას და მშვიდობა მიენიჭებინა მაჰმადიანთათვის.
 თამარმა უპასუხა ხალიფას:

„აღმისრულებიეს თხოვა შენი. რომელთაცა ინებონ
 მშვიდობა თავთა თვისთა და მოიღონ ხარკი წინაშე ჩემსა,
 ამათდა მიმინიჭებიეს მეცა ცხოვრება, ვედრებისათვის შენისა“.

ამით აღტაცებული მგოსანი შავთელი ამბობს (16): „ხალიფასი ახალი ფასი მრავლად მოერთმის თავთა მონებად“.

გასახარელიც იყო, ვინაითგან ხალიფას ხარკი ხალიფობის დაარსებიდგან ჯერ არაეისთვის არ ეძლია და არც მისი დროშა დაეტყვევებინა რომელსამე ერს!

წ. კ. საზოგადოებას ეკუთვნის ძველი დროის დიდი სურათი, რომელზედაც ჰხატია თამარის სახე და მის წინ გულდებით ხარკის მომტანი მაჰმადიანები.

ვახუშტი (გვ. 208) იუწყება: განძა ამირ-მირანს მისცესო. ქართლის ცხოვრებით კი (გვ. 307) ამირ-მირანმა მიიღო შანქორი და ყოველი მისი შესავალი. მაგრამ იგივე ვახუშტი იქვე ამბობს: განძა ამირ-მირანს წაართვეს და ისევ ბუბაქარს მიუბოძესო. ქართულს წყაროებში (ქ. ცხ. 478) ყრულ მოთხოვნილია ამირ-მირანის მოწამლევა ბუბაქარის მიერ და კიდევ რაღაც ომების ამბავი გარნისს, განძას, სურმანის მხარეს და სხ. რომ მართლაც ადირბეიჯან-არანი ისევ ბუბაქარს დარჩენია, ამას ამბობენ ათბელი მწერლებიც (მოამბე № 1, 1898 წ., გვ. 24). აღ-ფეჰლავანის შვილი აბუ-ბეკრი (==ბუბაქარი==ბობქარი), მფლობელი ადირბეიჯანისა და არრანისა, სუსთი ხელმწიფე იყო. უყვარდაო თამაში და ღვინო და სამეფოს გამგეობას უურს არ ათხოვებდაო. ამით სარგებლობდნენო ქართველები და აოხრებდნენო მის სამეფოს. რომ იგინო მოემშვიდაო, შეირთოო (1205—6 წ) მათი მეფის ქალი და ამის შემდეგ ქართველები აღარ შემოჰსევნიანო მის სამეფოს. აქ, ეტყობა, არაბელი მწერლები სცდებიან: ამირ-მირანის მიერ სპარსეთის დედოფლად რუსუდანის მოთხოვნას იგულისხმებენ უკვე შესრულებულ ამბად, და ამ რუსუდანს სთვლიან აბუ-ბეკრის ცოლად! ძალიან შესაძლებელია, აბუ-ბეკრს ცოლად ჰყოლოდა ვინმე ქართველ დიდებულის ასული და არა მეფის ქალი!

11. დვინის დაპყრობა 1202—3 წელს.

არაბელ მწერლების სიტყვით 1202—3 წელს ქართველები შემოერთებულნი ციხე-ქალაქ დვინს და აუტყვესო სასტიკი ბრძოლა. აბუ-ბეკრმა ვერ გაბედა შებრძოლება. ქართველებმა დაიპყრეს ციხე-ქალაქი და ცოცხლად გადარჩენილ მცხოვრებლებს კეთილად მოეპყრნენო. დვინის აღება ვარდან დიდის სიტყვით მოჰხდა 1203 წელს. ამავე საგანზე ცნობებს იძლევიან იბნ-ალ-ათარი, აბულ-ფედა, იბნ-ქალდუნი და სხ. (მოამბე, 1897, XII, 16.).

ამავ აბუ-ბეკრის შესახებ არაბელი მწერალი, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, იუწყება: „1205—6 წელს აბუ-ბეკრმა შეირთოო ქართველთა მეფის ქალი“. ვინ იყო ეს ქალი, არა სჩანს. ქ. ცვოვრებამ იცის რამდენიმე მაგალითი ქართველ მეფეების დანათესავებისა მამანდიანთა ხელმწიფეებთან: თამარის მამიდა რუსუდანი ცოლად ჰყავდა ერაყის სულთანს. თამარის და ხარქისაგან ნაშობი შეირთო მუტაფრადინმა, რომელიც ბროსეს ჰგონია არზრუმის მფლობელის სალდუხის ძედ მოდ-აფოერ-ედდინად (Hist. de la p 418), 1203 წელს ამირ-მირანი თხოულობდა თამარის ქალს სპარსეთის დედოფლად, მაგრამ თამარმა თხოვნა არ შეიწყნარა. აბუ-ბეკრის ცოლი „გურჯიე“ მიაჩნიათ ივანე ათაბაგის ასულ თაჰმთად, მაგრამ ესეც ცოლად ჰყვანდა არა აბუ-ბეკრს, არამედ მელიქ-ალ-მანსურ-მამაშაშად და მის სიკვდილის შემდეგ — მელიქ-აშ-რაფს (მოამბე, 1898, № 1, 30) აბუ-ბეკრის შესახებ იხ. კიდევ ქვემო.

12. ტრაპიზონის აღება და პონტოს იმპერიის დაარსება (1204 წ.).

1203 წელს თამარს ეწვივნენ სასულიერო მოღვაწენი პალესტინიდან, მთაწმინდიდან, შავიმთით, ანტიოქიით და სხ., და თამარს სთხოვეს დახმარება. უიმისოდაც თამარ მეფე ყო-

ველ წლივ უგზავნიდა დიდხალ საფასურს, მრავალ შესამოსლებს და საუკეთესო ჭურჭელს არათუ მარტო ხსენებულ ადგილების ბერებსა და მოღვაწეთ, არამედ მისი გულუხვობის წვლილი მიდიოდა ბოლგარიასა, მაკედონიას, ელადას, კოსტანტინეპოლს, კვიპრეს, სინას, ალექსანდრიას, პალესტინას და სხ. ძღვენის წამლებლებს თამარი ძღვედა სამგზავრო ბარათს, რომელშიაც ეწერა: „იწყეთ მოკითხვა ეკლესიათა, მონასტერთა და ერთა ელექსანდრიით ყოვლისა თანა ლუბიისა, სინისა, მთისა და მათ კერძოთა“.

ახლაც თამარის ოქრო-ვერცხლით დატვირთული ბერები მის საჩუქარ-შესაწირავებით რომ დაბრუნდნენ და კოსტანტინეპოლს მივიდნენ, ეს აქედგან წაღებული შეწირულობანი ოქრო-ვერცხლი მათ წაართვა იმპერატორმა ალექსი ანგელოსმა, და მაშინ მისთვის ფულზე კი დიდად საჭირო იყო, რადგან კოსტანტინეპოლში შემოჭრილ ფრანკ ვენეტიკელ ჯვაროსნებისათვის, პირობისამებრ, მას უნდა მიეცა რამდენიმე ასიწათსი (შლოსსერი, 3, გვ. 73).

ბერების გაძარცვას ყრუდ აღნიშნავს ათონის ქართველთა ლავრის წიგნიც (ათონ. ივერ. 1074 წლ. ხელნაწერ., გამოც. ჩვენის რედაქ. 1901 წ., გვ. 259): „ოდეს კელანნი დაგვეწვენეს და მონაზონნი აღმოსავლეთს გავგზავნენით, თამარს მოეცა ევლოგიად: კ: დუკატი და ორნი დიდნი სტავრანი, რომელნი ოცოცსა დრაჰკანსა სჯობდეს. და კვალად ნიკოლოზ გულაბერიძემან (იხ. ზემო) მოგუცა მისივე: კ: პერპერა რუფსა წახდომილისა შესაკაზმავად და წისქვილისა და ბოსტინისა შესაქმნელად... მას სხუაჲცა უფროჲსი განეწესა ამის მონასტროსათვის, უკუე თუმცა ჰავთა ღორთა კაცთა არ დაეკლო“.

ამ წერილის ბოლო სტრიქონი „ავ და ღორ“ კაცების მიერ მთაწმინდისთვის შეწირულობის მოკლებისა, ჩვენის ფიქრით, ნათელს ჰფენს ქ. ცხოვრების უწყებას შესახებ ალექსი იმპერატორის საქციელისა.

ასე თუ იხე, თამარმა ძლიერ იწყინა ასეთი უკადრისობა

იმპერატორის მხრივ. ხსენებულ ბერებს წართმეულის მაგიერი კვლავ მისცა და გაისტუმრა, და მერე შეუდგა იმის მოსაზრებას, თუ როგორ დაესაჯა კადნიერი იმპერატორი. მაგრამ ფიქრს არც დიდი დრო უნდებოდა.

დიდის ხნითგანვე საქართველოს სამეფო გვირგვინის გარშემო მწიფდებოდა აზრი დასაპყრობად ჭანეთისა და დიდი ხნითგანვე ჩვენს სამეფო კარზე იყვნენ ბერძენთა გადაყენებულ საიმპერატორო სახლის — კომნიანოსთა წარმომადგენლები, რომელნიც მახლობელი ნათესავები იყვნენ თამარ მეფისა.

ბაგრატ IV-ეს (1072 წ.) ცოლად ჰყვანდა ბერძენთა ხელმწიფის ქალი; ბაგრატის ასული მარიამი მისთხოვდა იმპერ. მიქელს (1071-1078) და ამ მიქელმა თავისთვის სიმტიციის მოსაპოვებლად ისაკ კომნიანოსს შერთო ირინე, მახლობელი ნათესავი თავის მეუღლის მარიამ ბაგრატის ასულისა, რომელსაც ამასთანავე ეშვილობილა ალექსი I კომნიანოსი (1080-1118); დავით აღმაშ. ქალი ეკატერინა ცოლად ჰყვანდა ანა კომნენის ვაჟს ბერძენთა წყაროებით (ჩვენი ქართ. მწერ., გვ. 176) ქართველთა დავით მეფეს (ალბად თამარის ძმას დავითს — 1125 წ.). ცოლად ჰყვანდა ანდრონიკე კომნიანოსის ქალი თამარი, რომელიც ძალუად ხედებოდა თამარ მეფესა და ეს კი ძალუად ალექსი კომნიანოსს, რომელიც 1204 წელს თამარის კარზე იყო.

მაგრამ არის სხვა წყაროებიც, რომელნიც გადმოგვცემენ ცნობას შესახებ ანდრონიკა შვილების მოსვლისა საქართველოში, მათ ჩამომავლობისა ბერძენთა იმპერატორ ანდრონიკე კომნიანოსისაგან. ასეთი ცნობები შეუხანახავს თავად-აზნაურთასიას, რომელიც შეადგინა მეფე ერეკლემ, ხოლო საზოგადო ისტორიიდანაც სჩანს (იხ. გიბზონი, ავრეთვე ვებერი (VI, 431), შლოსსერი, 2 გვ. 66—69), რომ ანდრონიკე I საშინელი მტერი იყო ბიზანტიის იმპერატორისა, რომლის დასამ ხობათ ეს ანდრონიკე მომხრეებს ეძებდა ბოლგარიაში, კიევში, მცირე-აზიაში, ნურედინ სულთანის კარზე ჭრუმს და სა-

ქართველოშიაც. ქართლის ცხოვრებაც (272) გვეუბნება, რომ ეს ანდრონიკე მართლაც მოვიდა საქართველოში თავის შვენიერი მეუღლით და შვილებით და თავის დისწულით, რომ იგი იყო ძე მანუელ იმპერატორის (1143—1180) ბიძისა. იგი ზემით მიიღესო და დაასახელესო მომიჯნავედ შარვანისა და ზღვის პირის მეფის აღსართანისა, ე. ი. ქიზიყს, სადა ეხლაც ცხოვრობენ ანდრონიკაშვილები.

რახან ეს ესე იყო და თანაც ეს ტახტის მძებნელი კომნიანოსებიც ანგელოზის დინასტიის იმპერატორების წინააღმდეგნი იყვნენ, თამარმა ყველაზე შესაფერ დროდ სცნო ეხლავე ჯავრი ამოეყარა და ომის საბაბად ბერების გაძარცვა გამოეცხადებინა. შეუსია მხედრები პონტოს. ქართველებმა დაიპყრეს „ლაზია (—ქანეთი), ტრაპიზონი, ლიმონი, სამისონი, (—აწ სამსუნი), სინოპი, კერასუნდი, კიტორა, ამასტრია, ირაკლია, ფებლალონია“ (ქ. ცხ. 325).

„მისცნა ეს ადგილები ნათესავსა თვისსა ალექსის კომნიანოსსა ანდრონიკეს შვილსა, რომელი იყო მაშინ თვით წინაშე თამარისა შემოხვეწილი“ (იქვე 325).

ამასვე ამბობს ბერძენთ ისტორიკოსი მიქელ ხონიატი. იგი სწერს: „თამარმა თავის ნათესავს მისცა ღონე ქართველთა ლაშქრით დაეპყრო ტრაპიზონი, ლიმონია, ნავების დახმარებით —კერასუნდი, ინოე, სინოპი, კედროსი, ამასტრისი, მთელი პონტო, გარდა სამსუნისა“—ეს იყო 1204 წ.

ბერძენთ მეორე ისტორიკოსი მიქელ პანარეტი თამარს იხსენიებს ხსენებულ ალექსის ძალუად (ქართ. მწერ., 179, Трапез. хроника М. Панарета, გამოც. ხახანაშვილისა, გვ. 19).

ასე დაარსდა პონტოს იმპერია, რომელიც დაიმხო ოსმალებისაგან მხოლოდ 1462 წელს.

საუწუხაროდ, ამ პონტოს იმპერიაში მოჰყვა ქანეთის ნაწილიც—ხოვას იქით ტრაპიზონამდე. საქართველოს სიძლიერისთვის უპრიანი იყო შემოერთება ქართველ-ქანეთით დასა-

ხლებულ განაპირა ჭანეთისა, ვიდრე დაპყრობა უცხო გვარ-ტომით მოსახლე დვინისა და არეზის ნაპირებისა. ეს თამარსაც კარგად გათვალისწინებული ექნებოდა, მაგრამ მან ისიც აღზად იცოდა, რომ ტრაპიზონის შემოერთებით მოიმდურებდა ერთადერთ მეზობელ ქრისტიან ერს—ბერძენებს და მათთან ერთად თვით ევროპიელ ჯვაროსნებსაც, რომელნიც ამ ტრაპიზონის მხრიდანაც სასტიკად აწვებოდნენ წმიდა ქვეყნის—პალესტინის მპყრობელ მაჰმადიანებს. ტრაპიზონის დათმობის სიმწვავეს მაშინ რაოდენათმე გაანელებდა ის გარემოებაც, რომ თამარის მიერ ხელმწიფედ დადგენილი ბერძენი ალექსი ადგილობრივ ჭანებს, უექველია, თვით-გამორკვევის უფლებას არ მოაკლებდა. ამით ვხსნით ჩვენ, რომ დღესაც ჭანეთში არ მივიწყებულა ქართული ტრადიციები და ქართული ენაც მეგრულ კილოსი თავისუფლად გაისმის საქართველოს აწინდელ მიჯნიდამ ვიდრე ტრაპიზონის გაღმა კიდევ კარგა მანძილამდე.

13. ქელათის დაპყრობა (1204 - 5 წ.).

არაბთა მწერლები იუწყებიან (იხ. თარგმანი მოამბე, 1898, № 1, 22): „ქართველები მრავალის ჯარით გამოემართნენ ქელათის ქვეყნიკენ. აიკლეს და მრავალი მცხოვრები დახოცეს და ტყვედ წაიყვანეს. მთელს ამ ქვეყანაში ისე დათარეშობდნენ, რომ მათ მოწინააღმდეგედ არავინ გამოჩნდა, და ისინიც დადიოდნენ და იკლებდნენ და ატყვევებდნენ“.

ქალაქის აღებას ასე გამოხატავს ჩახრუხაძე (95):

დავითი

მცრაბს აქა ალექს; მბრძოლთა ქალაქს

რა მძლედ ავა, დის მოხსენებანი:

„ახალა ხვასრო (—თამარ), ბაღდადიო სხარსო.

ააველესო, დასვენ ებანი!“

არაბულ მწერლების სიტყვით, ქართველებმა ქელათის იქით მელაზკერტამდე მიაწიეს. ქელათის ხელმწიფეს შემწეობას აძლევდა არზრუმის მეფე ტოლრილ-სულთანიც. მათი გა-

დმოცემით, ქართველები აქა-იქ დაუმარცხებიათ, თუმცა მათი „უსაზღვროდ ეშინოდათ“, მოსლიმინებმა ერთ შეტაკებაში მოჰკლესო მათი წინამძღოლი ზაქარია—უმცროსი და აიკლესო მისი სარჩო-საბადებელი (გვ. 22).

14. ბოლოს ტექეს ომი (1205 წ.).

ქართველთა გამარჯვება შამქორს ელდას ჰგერიდა რუმ-იკონიის სულთანს ნუქარდინს, მეტადრე დიდ სირცხვილად მიაჩნდა თამარისთვის ხარკის ძღვევა მაჰმადიანთაგან, იგი პირფერულად ძღვენ-მოკითხვებს უგზავნიდა თამარს და ამავე დროს ფარულად ემზადებოდა ქართველებთან საომრად. თვითონ ჰყვანდა 80,000 მეომარი, კიდევ მოინადა უჯანიდამ 100,000 და აგრეთვე იწვია ქულზე კაცი, და დიდის ურდოთი მოვიდა ქალაქ სევასტიას, შეუდგა საომარ მანქანების შემზადებას და თან თამარს მოსწერა წერილი:

„მე, ნუქარდინ. სულტანი ყოვლისა ცასა ქვეშისა, უმალლესი, მიჰსგავსებულა ანგელოსთა, თანაქდგომი ღვთისა, მოგიმცნობ ქართველთა მეუფსა თამარს: ყოველი დიაკო რეგვენია შენ გიბრძანებია აღება ხლმისა და დახოცა მაჰმადიანთა, და დაგიხარკია მუსლიმანობა. მოვდივარ ჯავრის ამოსაყრელად. მოგაგებ მოსაგებელს სპარსთა სულთანის და-მარცხებისთვის. ვინც თქვენთაგან სწრაფად მოვა და ჩემის კარვის წინ უარჰყოფს ქრისტიანობას და ირწმუნებს მაჰმადს, ცოცხლად ვამყოფებ, დანარჩენებს კი მოვლით გაჟლეტა“. თან მოციქულის პირით ესეც შემოუთვალა: თუ ირწმუნებ მაჰმადს, ჩემ კოლობის ღირსად გაგხდი, თუ არა და ხარქად მეყოლებით!

თამარმა ფიცხლავ შეიყარა ლაშქარი ჯავახეთს, წაუძღვა ვარძიას, შეავედრა ღვთისმშობლის ხატის წინ, ჯვარპატიოსანს აამბორა, ჯვარი გადასახა და გაისტუმრა, თან ნუქარდინს მოციქულებიც გაუგზავნა მოვდივარო. თვითონ მრავალი ეპისკოპოსებით მოვიდა ოძრხეს, თან ჰყვანდა მგოსანი

იოანე შავთელიც, კათალიკოზი თველორე და სხ. მთელს საქართველოს მონასტრებსა და საყდრებს იყო ლოცვა-ლიტანიობანი ქართველთა გამარჯვებისთვის. მივიდნენ ბასიანს, საცა მტრის უამრავი ლაშქარი იდგა ადგილსა ბოლოსტეკეს უამრავ კარვებითა, სრა ფარდაგებითა, ცხენებითა, ჯორებითა, აქლემებითა. შეუტივეს მტერს მესხეთის მეომრებმა, მათ მიჰყვა დავითი. გაჩაღდა საშინელი ბრძოლა, ჩება-კაფა. მალე შედრკა მაჰმადიანობა. გაიქცნენ, ვისაც შეეძლო გაქცევა. დანაშთენი გაჟლიტეს ან დაატყვევეს. უსაზომო ალაფით დაბრუნდნენ თამარის წინაშე. იმდენი ტყვე იყო, რომ თითო ქრისტიან მეომარზე 100 ტყვე მოდიოდაო.

მემატიანე უმატებს: თავზარ-დაცემულნი თვითონვე იბოჰავდნენ თავს, ერთის საბლით ერთის კაცის მიერ შეიკვრებოდაო ოცი ტყვე. დავლა აქაც აუარებელი დარჩათ. დატვირთულნი ტყვეთა სიმრავლითა, ცხენ-ჯორთა ჯოგებითა, ოქრო-ვერცხლითა და სხ. მოვიდნენ სამცხეს და იქიდგან თამართან ერთად დიდებით შემოვიდნენ ტფილისს. რაღა თქმა უნდა, შეიქნა სიზარული უზომო. ტყვე დიდებულებიც თამარმა პატივით ისტუმრა, მერე სხვა და სხვა ციხეებში წარგზავნა. მარტო ეზანკის მთავარი შეაგდო ტფილისის ციხეში და მერე გაყიდა და მის ფასად აიღო მხოლოდ ცხენის ნალი.

სახემწიფო საგანძურები აივსო ოქრო-ვერცხლით, ძვირფას ქურჭლით. თვალ-მარგალიტები იმდენი მოიტანეს, რომ მას აღარ თვლიდნენ, არამედ სწყავდნენ. უთვალავი იყო აგრეთვე ოქროქსოვილობა, ფარჩეულობა და სხ. ამის შემდეგ სამეფო პალატში იხმარებოდაო არა ვერცხლის ქურჭელი, არამედ ოქროსი და ბროლისა, ინდიურ ქვით შემკობილი. თამარმა წიაღ-კალთა აუვსო ღარიბებს, ქვრივ-ობლებს, მრავალი უძღვნა ეკლესიებს და ყველას.

ამ ბრძოლას და ეზინკელ ტყვეს ჩაბრუნებამ უძღვნის ორიოდე სტრიქონს (14,18): თამარ, შენ უბრძანე სპათა, გაამხნევე თავი დასდონ სჯულისთვის. დაასკვნეს ომი. წა-

უძღვა ლომი (დავითი) დავითის მიზამებულად მხნედ და სვიანად აგარიანად. მიუხდეს ზედა ზედიზედა. მათ ივაგლახეს, თავი მცდრადა ქმნეს, ცნობა ვნებულად. განიბნივნენ, განდრკენ ნეოტნი. შეიქმნა შიში ზარ-აღებულად. თამარო, თქვენგანმან ოცმან ბევრისა მხოცმან სძლო სპარსთა მათთა დამატებულად. არ იცის ერთმან ათასი ერთმა მით წარიქციენა მიდევნებულად. მაჰმადის ერნი უკრავ, უომნი მოსრნეს, მოსწყვიტეს განქიქებულად. აღივსნეს ტყვითა, ლარ-პირ-უტყვითა, არ დარჩა კაცი არ შოებულად. ეზინაკს მფლობი ჰვავს შესწრებულად: უარ-ჰყოფს თნებით: „არ მოვეთ ნებით, ვიყავ უნებლივ მოყვანებულად“.

ასე მართლულობდა თავს ტყვედ მოყვანილი ეზინკის მფლობელი: ჩემი ნებით კი არა, ნუქარდინმა ძალით გამომიყვანაო ქართველთ წინააღმდეგ, მაგრამ მას თამარი აღბად უწყობდა უფრო იმიტომ, რომ მან პირველმა მიიღო კონსტანტინეპოლიდამ 1190 წელს დაბრუნებული რუსი გიორგი (ქ. ცხ. 293) და მისცა შეძლება შემოსულიყო კლარჯეთ-იმერეთს და ამბოხება მოეწყო თამარის დასამზობად. ამიტომაც მის სავსებით დასამცრობად თამარმა გაყიდა იგი ნაღის ფასად: ნალზე გასცვალა.

15. კარის (ყარსის) დაპყრობა 1207 წ.)

ტრაპიზონის აღებისა და პონტო-ჭანეთის სამეფოს დაარსების შემდეგ საკმაო მშვიდობა მიეცა საქართველოს. თამარი თავის ქმარ-შვილით ვლიდა სამეფოს ყოველ ყურეს, თავის თვალთ განიცილიდა ადგილობრივ ხალხის მდგომარეობას, თავის ყურით ისმენდა ყველას აჯა-თხოვნას და იქვე მიჰყენდა სამართალს, იქვე უღებენდა დასალხინებელს. უმეტესად კი უყვარდა ყოფნა გელათსა და აჯამეთს, საცა მეფე დავითი ნადირობდა ხოლმე. მერე გადადიოდნენ კოლას, ჯავახეთს, სომხეთს და სხ. ხარკი მოსდიოდათ განჯიღამა და მის აღმართ ქალაქებიდამ, ნახქვენიდამ; კოლაში მისულეებს

ხარკი მოსდიოდათ კარნუ-ქალაქით (არზრუმით), ეზინკით და სხ.

მხოლოდ აწუხებდა თამარს ის, რომ სიმაგრე კარისი ჯერ ისევ სპარსელების ხელში იყო. თამარმა გაგზავნა დავით-მეფე და უბრძანა კარისი უსათუოთ დაეპყრა, თვითონაც ლაშა-გიორგი წაიყვანა და წავიდა ჯავახეთს, რომ თვალ-ყურით აღევნოს ბრძოლის მსვლელობას.

კარისს რახანია ქართველები შემოსდგომოდენ გარეშემო და მარტო ციხე-და იყო მტერთა უფლებაში. მივიდა-რა მეფე დავითი, პოვა ციხეში შემდინარე ხევის სადენი, გადასჭრა იგი და გადუგდო წყალი. უწყლოდ დარჩენილი ხალხი გამოვიდა ციხე-ქალაქიდან და დანებდა დავითს. ციხელებმაც შემოუთვალეს: მობმანდეს თვით თამარი შვილით და ციხის კლიტეებს მოვიტანთ ლაშა გიორგის წინაშე მოიყვანეს თამარი. კლიტეები გადმოსცეს და თან ითხოყეს, ნუ დაგვხოცავთო. ლაშა შევიდა და ჩაიბარა ციხე-ქალაქი.

არაბთა მწერლები (მოამბე 1898, № 1, 25): „1206—7 წ. ქართველებმა აიღეს ქელათისაგან დამოკლებული სიმ-გრე ყარსი. ვიდრე აიღებდნენ, გარს ერტყნენ დიდხანს. ძალიან შეაფიწროვეს მცხოვრებნი და რამდენიმე წლის განმავლობაში ხარკს იღებდნენ. მათ საწინააღმდეგო ძალი არსად იყო“.

16. არჯიშის აღება (1208—9 წ.).

არაბთა მწერლები (მოამბე 1898, № 11—26): „ქართველები დიდძალ ლაშქრით მოვიდნენ ქელათის ქვეყნისკენ და ქალაქ არჯიშს მიუბრუნენ. გარს შემოერტყნენ. მალე მისწურეს. აიკლეს ყოველი სიმდიდრე და სავაჭრო, რაც კი იყო, დაატყვევეს ყველა მცხოვრებნი. მერე ქალაქი დასწვეს და დაანგრიეს. უდაბნოთ იქცა დიდი და მდიდარი ქალაქი არჯიში სომხეთშია, მაგრამ სომხეთის მეფე ნეჯმ-ედდინ აიუბი იმ დროს ქელათში იყო და თუმცა ლაშქარი ბევრი ჰყავდა,

მაგრამ ქართველებს არ შეება. და ამის გამო ქართველებიც დიდძალ დავლით უვნებლად წავიდნენ თავიანთ ქვეყანაში.

1210—11 წელს ქართველთა ლაშქარი ისევ მოვიდა ქელათისკენ, ეცნენ ქალაქს და შიგ შვიმწყვიდეს მეფე მელიქ-ოჰადი. ამ დროს ქართველთა სარდალი (ივანე მხარგრძელი, რომელიც მთვრალი იყო, მარტო 20 მეომრით ქელათისკენ წამოვიდა, მაგრამ მთვრალი ცხენიდან ჩამოვარდა. დაატყვევეს და ქელათში შეამწყვიდეს. გარნა მალე იგი გაანთავისუფლეს, რადგან თავისი ქალი (თამთა) ცოლად მისცა ოჰადს და დაუბრუნა რამდენიმე ციხეც და 5000 ტყვეც გაუნთავისუფლა. (გვ. 28).

17. არღებილის დარბევა (1210 წ.).

არჯიშის ადების მცირე ხნის შემდეგ გარდაიცვალა დავით სოსლანი. დაქვრივებული თამარი წავიდა გეგუთს, რომ იქ გაეტარებინა დიდ-მარხვა და იქვე ედღესასწაულნა ბრწყინვალე აღდგომა. სწორეთ ამ აღდგომის დღეს არღებილის სულთანის თავის რაზმით შემოიპარა ქალაქ ანისს, წირვაზე მდგომ ხალხს დაესხა, ამოხოცა 12,000 სული, გაძარცვა მცხოვრებნი და საჩქაროდ გაბრუნდა და არღებილს მივიდა (1209 წ.).

დიდათ შეწუხდა თამარი. უბრძანა სპასალარს, შეეკრიბა ლაშქარი ჯავახეთისა, კახეთისა და სომხეთისა ჯავრის ამოსაყრელად.

გრიგალ-ქარულად გავლეს ქართველებმა გელაქუნი, ისპიანი, გადავიდნენ ხუდაფრინისხილზე და მიესივნენ არღევილს სწორედ იმ დროს, როდესაც მათი მყივარი მალალ მინარეთი-დამ ახარებდა არღველელებს მაჰმადიანთა აიღის დღესასწაულის გათენებას და მოუწოდებდა სალოცავად. ქალიაქი მყის აიღეს, 12,000 ამოხოცეს, დაარბიეს ქალაქი და აუღარებელ ალაფით დატვირთულნი დაბრუნდნენ წინაშე თამარისა, რომელიც მაშინ იდგა კოლას. სამეფო კვლავ აივსო სიძლიდრით.

18. შესევა სპარსეთს (1210—11).

თუმცა ქართველები ყველგან იმარჯვებდნენ მოსეულ მტრებზე, მაგრამ იგინი მაინც არ შოშმინდებოდნენ და ხან ერთ და ხან მეორე კუთხეს ქურდულად ეცემოდნენ. მათ დასაშინებლად და ერთხელ და სამუდამოდ ასალაგმავად თამარმა მოინება, სარდლების თხოვნით, გალაშქრება ხორასანს. შეიყარა საშეფოს მთელი ლაშქარი და ზაქარია მხარგრძელის წინამძღოლობით წავიდა სპარსეთისკენ. დროშა გორგასლიან-დავითიანი თამარისაგან ჩაბარებული ჰქონდა იმავე მხარგრძელს. იყო შემოდგომა, სფელის ჟამი. ნახევრით გავიდნენ ჯულას (ჯულფას), დარადუზის ხევით მივიდნენ მარანდეს, დაშინებული მარანდელები წინათვე გაქცეულიყვნენ და მთებში დამალულიყვნენ. სპასალარმა მათ წინააღმდეგ გაგზავნა თაყიადინ თმოგველი. დაიმორჩილეს იგინი და წავიდნენ თავრიზს. ამ ქალაქმაც წინააღმდეგობა ვერ გაუწია ქართველებს, დიდძალ ოქრო-ვერცხლითა და ხარკის მოცემის აღთქმით მოქალაქეებმა მოიპოვეს თავისუფლება. დააყენეს აქ მცველები, გადავლეს ადარბადაგანი და მივიდნენ მანას. მანელებმა სასტიკი ბრძოლა აუტეხეს. მაგრამ ქართველებმა მალე გახვრიტეს ციხის ზღუდეები, შეცვიდნენ და აიღეს მანა. გასწიეს ხორასანისა და ყაზვინისკენ, აიღეს და აივსნენ. მერე მივიდნენ გურგანს. ვერაინ ვერ იკადრა წინააღმდეგობა, ვერც ხორასან-ერაყის სულთანმა და ვერც სხვამ. ამას იქით სვლა აღარ შეეძლოთ, რადგან აივსნენ ნადავლით, ურიცხვ ცხენ-აქლემით და სხვა საქონლითა თუ სიმდიდრით. გამობრუნდნენ იმავე გზით, რომლითაც გავლეს. მანას მგლიჯი შეიპრეს და ტყავი გააძრეს, რადგან მოეკლა იქ დაყენებული ქართველი მეციხოვნეები. ასრე ზარითა და ზემით მოვიდნენ ტფილისს.

ტახტზე მჯდომარე თამარს ეახლნენ სპასალარნი, თავადნი და ღიდებულნი, ყველანი დასხდნენ წესისამებრ, და

მეფეს მიართვეს ნაალაფევი, რომლის სიდიდეს და ფასს ენავერ გამოოსტქვამდა. თამარმა კვლავ განიკითხა ქვრივ-ობოლნი და ყველანი.

არან-სპარსეთს გალაშქრების ამბავს გადმოგვცემენ მგოსნებიც.

გორგასლანი-დავითიანი დროშა
იახლის მსვრულად მტერთათვის (შავთ. 31)

თამარო

ხარ კეისარი, ხარკე, ის არი

სიმდიდრით ლადი, ჯიმშედს (—სპარსეთს) მიფლობელი!

ჯულაუ (—ჯულფა) ასე ფქვევ; მოსვრითა სეფქვევ,

ბრჭალი ჰქმენ მათზედ მეოტ მურობელი (შავთ. 35)

შავთელი აქ მოიხსენებს. მოსი-ს, ე. ი. მე-ოს ს—ოს-ს

მ-ოსიმ ახოს მოსიმახოსა

მასვილი თქვენი (თამარის) მტერთა მწეობელი (35).

აქ მგოსანი დავით სოსლანს ადარებს ებრაელ მოსიმახოსს, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელის ჯარში ყველა ვპირს სჯობნიდა (იხ. იგივე ქ. ცხ. 306).

ჩახრუბაძე (33):

წაუღე რანი, წაუღე ერანი,

ეელსა დასახენ ჩამომდებარე

მიუშვენ ოდეს, მიუშვენოდეს

ამბერდად რად ფთქვნი იგი შე ბარე!

19. შოთა რუსთაველის მონაწილეობა თამარის ომებში.

შოთას მონაწილეობის ამბავი თამარის ლაშქრობა-ომებში არჩილ მეფეს, როგორც თვითვე იუწყება („არჩილიანი“, გვ. 132), ამოულია 1681 წელს „საქართველოს ცხოვრები-დამ“.

რომელს ომშიაც რეულა შოთა, იმის ამბავს არჩილი მოგვითხრობს პირველის პირით.

1) თურქებთან ბრძოლა შესუთს: ხმლით, შუბით, ის-
რით ვიბრძოდით (შოთას სიტყვებია არჩილის ცნობით).

2) გელაქენის ბრძოლით... მოგვდიო მეფის წინაშე. გფ-
ქება ყმათა ძალებსა.

3) განძასა და მთასა მასისისასა (1192 წ.) გადაგვხდა
ჩვენ ომი ძლიერი... გავაქციეთ და მივეყვით...

4) იმერთა მემობოხეების წინააღმდეგ შოთა იბრძოდა
როგორც ერთი მომხრე თამარისა (1194 წ.): ადრე დავთმე
თავი ჩემი პატრონისთვის მოსახმარათ. მეცა მათი (თამარის
მომხრეების) თანამზღებელი... გავვლეთ, მივედით ჯავახეთს...
გავედით ხილსა მტკვრისასა, მივეყვით, დევნა ვუყავით, ნია-
ლის ველსა ვეწიეთ, შუბები ხორცთა ვუყავით... მოვედით
გამარჯვებულნი.

5) ბარდავის ომი (1195 წ.): ვილაშქრეთ, მოვარბიეთ
ბარდავი... მას აქეთ თვეც არ გამოსულა, წავედით, არზრუმ-
სა და კარისაკენ ვიარეთ. მოქალაქეთ ციხის მცველთ ყოფა
გავუმწარეთ. გამარჯვებულნი მოვბრუნდით.

6) შამქორის ომი სწარმოებდა შოთას მონაწილეობით.

7) ხორასნის ლაშქრობა შოთას მონაწილეობით... მეც
თან ვახლდი. ვიშოვნე მრავალი. წავედით ნახქვენის გზასა.
გავვლეთ, მივედით ჯუღასა (ჯაღას=ჯუღას=ჯუღლუას). სა-
ცა მივედით, შიშითა შეიქმოდინ თრთოლასა. 500-სა რჩე-
ულსა გვიჩინეს (სარდლებმა) მთავრად თმოგველი თაყიადინ.
მარანდის მთაზე ავედით.

ბოლოსტიყეს და სხვა ომებში შოთა არ რეულა.

20. დაპყრობილ ადგილების გამგეობა:

აქ ვათავებთ თამარ მეფის ლაშქრობის ამბავს. დაპყრო-
ბილ ადგილებში, მეტადრე ციხე-ქალაქებში მეფის ბრძანებით
დგებოდა ქართველთა ლაშქარი. მაგ. კარისი რომ დაიჭირეს,
მისი გამგეობა ზააბაჩა იოანე ახალციხელს და თან მიუბოძა
ათაბაგობა (მეფის მომდგილეობა) და ამირათ-ამირაობა. მის

მბრძანებლობას ექვემდებარებოდა გარემო ადგილებიც (ქარ. ცხ. 318).

რალა თქმა უნდა, ამავე დროს დაპყრობილ ციხეებში ქართველი სამღვდლოებაც იწყებდა მოღვაწეობას, მეტადრე თუ ამ გვარ ციხე-ქალაქში მკვიდრნი ქრისტიანები იყვნენ. ანისში, მაგ., 1216 წელს ამირობდა ბაჰრამი და იქ მაშინ უფლობდა ქართველი კათალიკოზიც, რომელსაც იქ აუგია ეკლესია და მის ქვაზე დაუწერია: „...მკვიდრო ანის ქალაქისანო ქართველნო, რომელნი პირველად დიდად პატივცემლით მღვდელთა, გიხმს ლოცვაჲ და წირვაჲ. ნუ გეწყინების მათთვის ძალისაებრი მისაცემელი; უფროსად მზიარულებით მისცემლით, თვინიერ დაქირებისა“.

ამგვარად, სამოქალაქო და სასულიერო წოდება ერთად და თანხმოვანად განაგებდა დაპყრობილ ადგილებს.

21. ფხოველთა და დიდოთ დამშვიდება (1212 წ.)

ხორანის ლაშქრობის შემდეგ გარდაიცვალა ზაქარია ამირსპასალარი. მის თანამდებობა თამარმა მიუბოძა მის ძმას ივანეს. მაგრამ ამ ცბიერმა მოითხოვა უმეტესი ჯილდო: დიდი სულტნები თავიანთ პირველ მოხელეებს ათაბაგობით აჯილდოებენ და მეც მიბოძეთ ათაბაგობაო. სამწუხაროდ, თამარმა უსმინა მას და მისცა ათაბაგობა, რომელიც შემდეგში შეიქმნა მიზეზად საქართველოს უკეთეს კუთხის სამცხე-საათაბაგოს გათიშვა-განდევილობისა.

ამ ხანს თამარმა მიაქცია ყურადღება ფხოველ-დიდოველების ცხოვრების მოწესრიგებას. მემეტინე ამბობს: „დიდონი მშთვარსა და უხარშავსა ჭამენ, მრავალნი ძმანი ერთსა დედაკაცსა მოიყვანებენ, ცოლად, რომელნიმე უჩინარს რასმე ეშმაქს თაყვანის-სცემენ და ზოგნი უნიშნოსა შავსა ძაღლსა, და ამას ესე ვითარსა ჰყოფენ. ხოლო ფხოველნი ჯუარის მსახურნი არიან და ქრისტიანობასა იჩემებენ“. აი ამისთანაებმა იწყეს ქურდობა, რბევა, ხოცა. თამარმა უბრძანა ამირსპასა

ლარს წაეყვანა ერწო-თიანელნი და სხ. მთიელნი და მოეწეს-
რიგებინა უბადრუკთა ცხოვრება. მივიდა ლაშქარი ივნისს და
ავგისტომდე დაასრულაო დავალებული საქმე. მაგრამ საეპოა,
რომ ამ ლაშქრობას რაიმე ცვილილება შემოეღო ფშავ-ხევ-
სურეთ—დიდოეთში: ამ ხალხის ცხოვრება, როგორც იყო
გალაშქრების წინად, იგეთივე ჩანს გიორგი ბრწყინვალისა და
ვახუშტის დრო-ყამსაც, ხოლო ფშავ-ხევსურნი რომ „ჯვრის
პატივცემით ქრისტიანობას ჩემულობდნენ“, დღესაც ამ მხრივ
არ შეცვლილან: ახლაც იქ გაჩაღებულია თაყვანისცემა კობა-
ლასი, ხახმატისა ზედ-დართვით თვით თამარ მეფის ჯვრისა და
მის ძის ლაშა-გიორგის სალოცავისა, ქრისტიანობით კი თა-
ვიანთი თავი უკეთეს ქრისტიანებად მიაჩნიათ. „თამარ-მეფის
საჯვარეზე“ ეხლა-ხანს ეპისკოპოს ანტონიმ აკურთხა პატარა
ეკლესია პატივად წმ. დედოფლის თამარისა.

IV. თამარ მეფის გარდაცვალება.

არაბთა ერთი მწერალი ამბობს: „მაჰმადიანთათვის ქარ-
თველთა წინააღმდეგ საბრძოლად შევლა აღარ იყო. მაგრამ
შოხედა ღმერთმან ისლამს: მოჰკლა ქართველთა დედოფალი,
ქართველებში უთანხაოება ჩამოაგდო და დაიფარა მათგან
მუსლემინნი“ (თარგ. მოამბ. № 1, 25).

რალაც დედობრივი სენი გამოაჩნდა თამარს მაშინ, რო-
დესაც დასასვენებლად ბრძანდებოდა ნაქარმაგვეის სასახლეში.
თან ჰყვანდა დიდებულებიც. სატკივარს დიდხანს ჰფარავდა
მორცხოების გამო, მაგრამ სატკივარზე კი თავი არ დაიმალა.
შეიქმნა დიდი მწუხარება. იწვიეს სამეფოს ყველა გამოჩენილი
ექიმები, მაგრამ მათმა ხელოვნებამაც ვერა არგო-რა. ჩააწვი-
ნეს დიდებული ავადმყოფი კუბოში. ე. ი. მოაბაში (სატარე-
ბელ ტახტში), ასწიეს და მოიყვანეს ტფილისში, აქედგან
წაიყვანეს დასოს, ე. ი. ტყე-ქალიანს. ეგონათ ჰაერი უშვე-
ლისო. შეღავათი რომ არ მიეცა, მოიყვანეს თფილ ჰაივან

აგარას ციხეში. მაგრამ ყოველი ცდა ამაო შეიქმნა. ზეცამაც არ შეისმინა მისი განკურნებისთვის აღვლენილი მხურვალე ლოცვა-ვედრებანი გლეხისა და გლახაკისა, ქვრივისა და ობ-ლისა, მამათა და დედათა, დიდებულთა და მცირებულთა, ყოვლის ერისა.

იწყო მზემან დასვლად.

ჰაერმან სხვად ფერად უფერულობა.

კის კარს დღისასა ზედა იწყეს შემოსად ბნელთა ღრუბე-ლთა.

ღაწვთა მათ ვარდოვანთა იწყეს დაქნობად.

თვალთა მათ ტბათაებრ მზისა შემცხრომელთა სიმრუდედ მიმართეს.

ხელთა მათ მსახურებისაგან გლახაკთასა არაოდეს დაც-ხრომილთა იწყეს მოუძღურებად,

ფერხთა მათ მარადის ღეთისათვის მაშვრალთა იწყეს შედ-რეკად.

ყოველნი ნიშნი ცხოვრებისანი სხვა და სხვად ფერად იხილვებოდეს.

ზოგადმან უღონოებამან მოიცივნა ყოველნი და არა უწყოდეს, თუ რამცა ყვეს.

მთავარნი იცემდეს პირთა.

გლახაკნი იტყებდეს თავთა.

ისხმოდინ თავთა ნაცარსა და მტვერსა.

მოიწია განკითხვის წუთი. ავადმყოფმა პალატში შეიწვია ყველანი, წამოიწია სარეცელზე, გადახედა ყველას. დალოცა, და წარმოსთქვა: „ძმანო და შვილნო, აწ მივიწოდები უხილავისა მიერ“, და აღმოუტევა სული წრფელი, მეტყველმან:

„ქრისტე ღმერთო, შენ შეგვედრებ სამეფოსა ამას, რომელი შენ მიერ მერწმუნა, და ერსა ამას პატიოსნითა სისხლითა შენითა მოსყიდულსა, შვილთა ამათ ჩემთა, რომელნი შენ მომცენ, და მერმე სულსა ჩემსა“.

ასრე „აღსრულა მზე ქართლისა“ 18 იანვარს 1213*)
წელს ისნის სასახლეში, ტფილისს.

საწუხელ იქმნა პირი ქვეყანისა.

ეველამ აღიპარსათ თმა.

ვაების ხმისაგან ქვესენელიც კი შეიძრაო.

ერთან ერთად იგლოვდაო თვით ცა და დედამიწა.

გლოვის შემდეგ მიასვენეს მცხეთას—ერმა თაყვანი სცა.
რამდენიმე დღის შემდეგ იქიდგან წაასვენეს გელათს და იქ
დამარხეს მამა-პაპათა სამარხავში.

„ვნატრი ელადსა, თვით მას გელათსა;

სად რომ დაჭკრალევენ წმიდათ სსეულსა**).

ასრე გამოეთხოვა ეს ადამიანი საქართველოს, დიდებული
და თან, პოეტის თქმისა არ იყოს, „სიმაღლით ცებრი, სი-
უხვით ზღვებრი“!

V. საზოგადო განხილვა თამარის მეფობისა და დასკვნა.

თამარის ბრწყინვალე მეფობა დაიწყო ერთ უაღრესად
დიდმნიშვნელოვან კითხვის აღძვრით. მე მოგახსენებთ შესა-
ხებ იმ დიად კითხვისა, რომელიც გამოიწვია საქართველოში
პარლამენტისებრ წეს-წყობილების შემოღების სურვილმა თა-
მარის მეფობის პირველსავე წელს, მაგრამ რომელიც ვერ
განხორციელდა, რადგან სახელწიფოს მამა-პაპურ წეს-წყობი-
ლების შეცვლას სარჩულად დაედო კერძო პირთა (ფეოდა-
ლებისა, მთავრების) სარგებლობა და არა ყველა წოდებათა
და მთელის ქვეყნისა.

თქვენ გაიკვირებთ, რომ აზიაში 1185 წელს პარლამენ-
ტის დაწესება სურდათო, ე. ი. მაშინ, როდესაც ჯერ პარ-
ლამენტარულ წეს-წყობილების დედა-ბუდე ინგლისშიაც არ

*) სამწუხაროდ, ეს თარიღი ჯერ ხნობით სადავოა, რადგან თამა-
რის სიკვდილის წლად ზოგს მიაჩნია 1212, ზოგს 1211. არსებობს 1210
წლ. ფული თამარისა.

**) შათელი 105.

იყო შემოდებული აგრედ-წოდებული magna charta libertatum-ი, („თავისუფლებათა დიდი ქარტა“), განხორციელებული მხოლოდ 1215 წელს! მაგრამ საქმე საქმედ რჩება და გაკვირვებას რწმენად აქცევს ქეშმარიტად მომხდარი ამბავი.

ხსენებულ 1185 წელს დიდგვარიან თავადებმა და მთავრებმა თამარს წარუდგინეს მოთხოვნილება, რომ იგინი დამდაბლებულ არიან უგვაროთა და უაზნოთა ამაღლებით და სათანადოა ისევ დაუბრუნდეთ ძველანდელი უფლებები. ამისთანა მოთხოვნილების წარმდგენელთა შორის, როგორც სჩანს, უნდა ყოფილიყვნენ დიდგვარიანი ქართველები და ყველა ისინი, რომელნიც მომხრეობდნენ თამარის მამის გიორგის მეტოქე დემნა ბატონიშვილს—საქართველოს ტახტის კანონიერ მემკვიდრეს, და რომელნიც სასტიკად დაისაჯნენ განდევნითა თუ სხვა და სხვა უფლებათა მოკლებით და დამდაბლებით იმათთან შედარებით, რომელნიც თავდადებით ემსახურებოდნენ გიორგი მეფეს დასამზობად მის ძმისწულის დევნასი. აგეუები, სხვათა შორის, იყვნენ ქიაბერი, ყუბასარი, აფრიდონი და სხ., რომელთაგან ზოგიერთის გადაყენება აწ მოითხოვეს თამარისაგან. მაგრამ ეს ცოტაა კიდევ. უკმაყოფილოთა მოთავე ყუთლუ-ასლან ჯაყელმა მოინდომა შეეზღუდა თვითმყრობილობაც და თავის თანამგრძნობელებს ურჩია:

დაუდგათო კარავი ისინი ველზე,
თავისუფლად დაუსხდეთო მასში:
მივცემდეთო და მოვიდებდეთო,
რომელთაჲმ ვრისსავდეთ, რომელთაჲმ ვწყალობდეთ,
მეკე ჩვენს დადგენილებას წარუდგენდეთ თამარს
და იგი დამტკიცებდეს ჩვენს განკებულს.

სიტყვით, ყუთლუ-ასლანს და მის მიმკერძავებს სურდათ ხელში ჩაეგდოთ კანონმდებლობა და თამარისთვის დაეტოვებინათ მხოლოდ აღმასრულებელი უფლება.

ძნელია კაცმა საქვას, სახელდობრ, ვინ და ვივ იყვნენ ყუთლუს თანამგრძნობნი.

ინგლისის 1215 წლის „მაგნა ხარტა ლიბერტატუმ“-ის განმხორციელებელნი იყვნენ მხოლოდ უმაღლეს სამღვდელოების, ბარონების და აზნაურების წარმომადგენელი, რომელთაც გამოითხოვეს უფლება: და ამ უფლების ძალით უმათოდ ვისიმე შეპყრობა გაუქმებულად, ჩაითვალა აგრეთვე მამულის ჩამორთმევაც და გამოსაღების გაწერაც უმათ დასტუროდ.

ჩვენშიაც იგივე ელემენტები (უმაღლესი სამღვდელოება, თავადობა და აზნაურობა) უნდა რეულიყვნენ მეკარვეთა დასში, ალბად, ნებათვით თვით კათალიკოზის მიქელ მირიანისძისა, რომელსა „ყოველნი სძულობდესო“, შენიშნავს მემატინე, რომლის გადაყენება მოინდომა თამარის მიერ იმავე 1185 წელს მოწვეულ სამღვდელოების კრებამ. თვით ყუთლუ-ასლანს ხომ უმაღლესი ადგილი ეჭირა მმართველობაში, სახელდობრ მექურჭლეთ-უზუცესობა, ე. ი საფინანსო მინისტერი იყო, ხოლო მოთხოვნილების წარდგენის შემდეგ ჰფიქრობდა აზირსპასალარობაც ხელთ ეგდო და აგრეთვე ლორცში დამჯღარიყო სომეხთ მეფის ადგილას. მათივე მომხრე უნდა ყოფილიყო ერისთავთ-ერისთავთ ტფილისის ამირთ-ამირა, რუსთავისა და მთიულეთის შვიდ ხეობათ პატრონი აბულასანი, სწორეთ ის, რომელმაც თავისებრ დიდებულებს ურჩია თამარისთვის მოეწვიათ ვილაც უცნობი ყიფ-ჩალში გადმოზვეწილი რუსი, რომელიც მართლაც, მოიყვანეს თამარის ნება-დაურთველად.

თამარმა ყველა ეს იწყინა, რადგან „გულისხმა ჰყო მათი სივერაგე და უკეთურება“ და თავის „ერთგულთა და საკუთართა თანა განზრახვით“ შეიპყრა ყუთლუ-არსლანი. მაგრამ ყუთლუ-არსლანს უკვე ჰყვანდა თანა-შეფიცულები და რაოდენიმე ლაშქარიც. ესენი წინააღუდგნენ თამარს, გადასწყვიტეს ყუთლუ გააშვებინონ, და მოემზადნენ: შემოადგნენ

ისნის სასახლეს. თამარს ძმათა სისხლის ღვრა არ უნდოდა. ჩამოუგზავნა მეამბოხეებს ორნი დიოფალნი: ქართლის ერისთავის რატის დედა ხვაშაქი ცოქელი და სამზივართა დედა კარავ ჯაყელი. ამათ დაანელეს ამბოხება და მით დასრულდა ქართული „პარლამენტის“ საქმე.

ამისთანა კითხვის აღძვრას, თუმცა მას თვითმყრობელობის შეზღუდვის მომიზეზებით ისეც მძლავრ ფეოდალ მთავრების უფლებათა გაფართოება ედო სარჩულად, ჩვენ მაინც დიად მოვლენად ვთვლით, ვინაითგან მან ჩვენში 30-ის წლით უსწრო თვით ინგლისის პარლამენტის დასაწყისს, ხო-80-ის წლით მის პირველ გახსნას ლონდონში (1 პარლ. კრება გაიხსნა 1265 წ.).

ჩვენ ვფიქრობთ, თუ ესეთი მაღალხარისხოვანი კითხვა აღძვრათ ერის ქეშმარიტ თანამგრძობლებს და არა პირად სარგებლობის მეძიებელთ, დიდებული და ერის კეთილდღეობისთვის თავდადებული თამარ მეფე დაჰყვებოდა მთ სურვილს და შეჰქმნიდა მის სასარგებლო დაწესებულებას. მაგრამ, ვიმეორებთ, პარლამენტის დაწესების მთხოვნელებს გულში ედოთ არა კეთილდღეობა ერისა, არამედ მათ აწუხებდა შიში თავიანთ უფლების უფრო დაკნინებისა, რომელიც მოსდევს ხოლმე სახელმწიფოში მეფეთა ძლევამოსილობას და უაღრეს განდიდებას.

ასეა თუ ისე, ცხადია ერთი: თუ სახელმწიფო წეს-წყობილობის შეცვლის კითხვის აღძვრით პირად სარგებლობის მეძიებელ ფეოდალობა-დიდგვარიანობას თავისი გაეტანა, საქართველო, რომელიც ერთ-ჰყო უდიდებულესმა ბაგრატ III-ემ სხვა და სხვა მთავართა და მფლობელთა ამოუღელტით, ვიმეორებთ, ფეოდალობას თუ გაემარჯვა, ქვეყანა კვლავ დაიყოფებოდა მრავალ სამთავროებად და ესეთი დაყოფა დასაწყისი იქნებოდა თვით საქართველოს დაშლა-დანგრევისა. გარეშე ძალა ისე აბობოქრებელი იყო და ისეთი ბრაზით იმუქრებოდა საქართველოს წასალეკად, რომ ამ ძალას დაყო-

ფილ-დანაწილებული საქართველო ვერ გაუძლებდა და, რაღა თქმა უნდა, ვერც განხორციელდებოდა თამარის მეფობა, ეს გვირგვინი ქართველთა „ოქროს საუკუნისა“.

ყოველ შემთხვევაში, აღძრული „საკრავო“ კითხვა თუმცა ვერ განხორციელდა, მაგრამ მაინც იგი თავის უფარყოფილობითაც იქნება დამამშვენებელი თამარის მეფობისა და ამასთანავე დაშთება ბრწყინვალე კაბადონად მსოფლიოს საპარლამენტო წეს-წყობილობის ისტორიის დასაწყისისა.

გადავაფიქრობოთ-რა თვალს თამარის გავლილ მეფობას, ჩვენ ვხედავთ უზენაეს წარმატებას სახელმწიფოს ცხოვრების ყოველს დარგში და მარჯვე ხელს, რომელსაც უპყრია სამეფოს მოსამართავი საქმე, დიდებულ მეფეს, რომელიც მბრძანებლობს პონტოდამ გურგანამდე, სპერითგან დარუბანამდე, კავკასიონის ამიერ არეხამდე და იმიერ ხაზარეთამდე და სკვითიამდე (ქ. ცხ. 283).

მამაც ერის თავისუფლების გასაქრობად მოსული მტერი მისდასავალალოდ მარცხდება, ხოლო საქართველო უმეტესად ფართოვდება, უმეტესად ძლიერდება. და ეს ძლიერება ერს აგნებინებს, რომ ხსნა მტერიც ერთობაზე ასვენ-აყუდია, რომ სამშობლოს დიდება მოიხატოს — ყველამ-ერთისთვის, და ერთმა ყველასთვის დასდოს თავი თვისი დაუზღვევლად.

ომ-ბრძოლით მოგებული და შინაობაში შეძენილი აუარებელი სიმდიდრე წარამარად-კი არ იხარჯებ-იფლანგება, არამედ ჰხმარდება ერის კეთილდღეობის აღორძინების საქმეს; ხშირად მისი უდიდესი ნაწილი მიეძღვნება მდაბიოთა ცხოვრების გაუმჯობესებას ან-და მთელის წილობით ერის სახელმწიფო გამოსაღებისაგან განთავისუფლებას: „ხარკი ერსათვისსა უკუნს ხკის და ყოველი ქირი დაჭირებული აღიღის მათქან“ (ქ. ცხ. 325). ამავე შემოსავლით სახელმწიფოდ იზრდება საშზღვარ გარეთ ასიოდე ყმაწვილი, თვით საქართველოშიაც მრავალს სკოლებში, იყალთოსა თუ გრებს, მცხეთასა თუ გარეჯას, ხახულს, შატბერდსა თუ ოპიზას; იწურთნება ახალთაობა, ვი-

თარღება და უმაღლეს ხარისხამდე მიაღწევს ხელოვნება, მეცნიერება, მკვერმეტყველება, მგოსნობა და სხ.

მეფობის დასაწყისშივე დიდებული კახელი ნიკოლოზ გულაბერიძე, ერთხანს კათალიკოზად ნამყოფი, აღიმაღლებს ხმას და მოიწვევს საზოგადოებას „ღვთისა და თვისის უძლეველ მკლავის მოსაობის“ გარდა მიაქციოს უაღრესი ყურადღება გონების განვითარების საქმესაც, შეიძინოს „ჩვეულებაჲ ფილოსოფოსობისა და სწავლულობისა გამოძიებითა და ენამკვერობითა“, გამოიკვლიოს თვისი წარსულის ამბები, ასწეროს ყველა მიუდგომელად და შთამომავლობისთვის გადასაცემად აღბეჭდოს ქარტახე.

მისი მოწოდება არ რჩება ხმად მლალღებელისა უდაბნოსა შინა.

ქართველობა წინა ეამებზე უფრო გულმოდგინედ და უფრო მხურვალედ ეწაფება ბერძენთა ფილოსოფიას, მეტადრე ნეოპლატონისმს. მათს ღვთისმეტყველებას, აგრეთვე აღმოსავლეთის ერების პოეზიას, და ესეთი კეთილი მოძრაობა ჰბადებს ისეთ დიდებულ ფილოსოფოს-მგოსნებს, ვით შავთელი, ჩახრუხაძე, რუსთაველი, და იგეთ საჩინო მწერლებს, ვით სარგის თმოგველი, მოსე ხონელი, ანტონი საღირისძე ჭუთათელი, „დიდად განთქმული სათნოებათა შინა, ძლიერი სიტყვით და საქმით“, გარესჯის დიდი მოღვაწე ანტონი გლონისთავისძე. რომელმაც თამარმა 1189 წელს დანიშნა ვაზირად და ჭყონდიდლად. ჩააბარა მწიგნობართუხუცესობა და მისცა ჭყონდიდი, საქთავისი და კისისხევი. ამ სასულიერო ვაზირის მოვალეობა იყო ზრუნვა შესახებ ერის განათლებისა და მეფისთვის მოხსენება ყველა იმისი, რაც ააყვავებდა სწავლაგანათლების საქმეს. იგივე მოახსენებდა მეფეს ყოველ ღარიბ-ღატაკთა შევლისა და ხელის აღპყრობის საქიროებას.

ამისთანა კეთილმოძრაობამ ვიმეორებთ, ააყვავა ჩვენში ისტორიოგრაფია, მთარგმნელობა, პოეზია, ხელოვნება და სხ. ჩვენმა მწერლებმა უკვე უწყოდნენ ოთხივე სტიქიონი ბუნებისა, აღამიანთა ცხოვრება ურთიერთობის კანონები, ღირსე-

ბა ტურფისა და ვაგლახისა, ფასი პატროსან შრომა-რუდუნებისა. მოკლედ რომ ვთქვათ, თამარის მეფობამ გამოსქედა მეტად სახუკარი სახელმძღვანელო ცხოვრებისა და ეს სახელმძღვანელო შესდგება მხოლოდ ორიოდ სიტყვით:

— „მუშა მიწყვი მუშაკობდეს,

მეომარი—გულოვნობდეს“.

— „ლხინსა ვერ მოიძკი პირველ ქირთა უმუშაკო“.

— „სიცოცხლესა ნაზრახსა სჯობს სიკვდილი სახელოვანი“.

და რახან ეს დებულებანი შეიგნ-შეიხორცა ერმა, კიდევც, თანამედროვის სიტყვით რომ ვთქვათ, „მოიმუშაკა, ღვაწლით მოიძკო სათნოებათა მქელეულობა“.

საქართველოს ძლიერებამ ფრთა გაშალა და მიაღწია ჯერ აქამდე უნახავ საზღვრამდე: ქართველმა მკლავმა შემუსრა მოსეული მტრის ძალა შემქორს და დაატყვევა თვით „მსოფლიოს“ მპყრობელ ხალიფას დროშაც, ქართველებმა მალე თვისი ღროშა ააფრიალეს არა მარტო ანისს, კარისს, ბარდავს, არამედ შარვან-დარუბანდს, ტრაპიზონს, არზრუმს, დვინს, არჯიშს, კავკასიონის მწვერვალებზე, და ამითაც არ იკმარეს, თვისი გორგასლიან-დავითიანი დროშის ზათქი და რიხი მოჰფინეს არეზს იქით თავრიზ-ხორასნამდე. „ქართველების საწინააღმდეგო შველა აღარსად იყო“, გაიძახის ერთი არაბელი მწერალი. ხალიფა იძულებული იყო, დაუმატებს ჩვენი მემატიანე, ეთხოვა თამარისთვის ბრძოლის შეჩერება და შვილობის წილ ხარკი ელო სულთნებისაგან. მართლაც დაიხარკნენ. „ქრისტიანეთა ორღანონი (მხიარულად) ხმოვანობდეს კიდით კიდემდე“.

ესე დაგვირგვინდა ზღვათა ქვიშაზე უამრავ მტერთა შემოქიდება შედარებით პაწია საქართველოსთან. ცხოვრების სხვა დარგებშიაც გამარჯვებით ვლეს ქართველებმა.

კონდაკოვისა და ბაქრაძის მიერ მდიდრად გამოცემულს წიგნში (Опись, 1890) ჩართულია მრავალი თვალწარმტაცი, ხელოვნების მხრივ, სურათი ხატებისა, წიგნებისა, ჯვრებისა

და სხ. ამათ შორის არის თვით თამარ მეფის გულზე საკიდი ჯვარიც, რომელსაც კონდაკოვი სთვლის „უუძვირფასეს სიწმიდედ საქართველოსა“ (გვ. 89). მისი ბუდე საოცრად მომინანქრებულია. იგივე კონდაკოვი დიდის ქებით იხსენიებს წყაროსთავის დიდ-შვენეირად მორთულ და მოხატულ სახარებას, რომელიც გადაწერილია 1185 წ. (გვ. 44). უმეტესად შესანიშნავია ძვირფასად შემკულ-მოხატული ვანის სახარება იმავე თამარ მეფის დროისა. აქ მოხატულობათ ამშვენებენ: ზეიდან ჩამორბის ცხოველი წყაროს წყალი მრავალ ტოტად გაყოფილ შადრევნად. წყლის დასალევედ მოფრინვენ ფრინველები, მორბიან მოწყურებული სპილო და ლომი, ტურები და მგლები, ფასკუნჯი და დევი ებანით (ქნარით), ხარი, მებრე აქლემით. აქეთ-იქით სამფსონი ხლეჩავს ლომს, ხოლო მისი მზღებელი შუბს განაწონს დათვის. სვეტის თავები და კვარცხლბეკები მორთულია თვეების გამოსახულობით, ასე: მარტი—მზღდარი, აპრილი—ქაბუკი, რომელსაც უკავია ლორი, მაისი—სარკინოზი სომს წყალს მინის წითელ ქიქით, ივნისი—მომკელი, ივლისი—ამნიავებელი, აგვისტო—მიირთმევს ყურძენს, ენკენისთვე—მიაქვს კალათა, ოკტომბერი—ქორით, ნოემბერი—ორკბილა ორთით თხრის მიწას, დეკემბერი—მთესველი, იანვარი—ნადიმობს, თებერვალი—თბება ცეცხლაპირას ნაბდით.

ქრისტე აკურთხებს 4 მახარებელს.

მახარებელი მათე სწერს. ქვეშ მოჩანს შობა ქრისტესი. ზემო მორთულობა მახარებელი ლუკა და ხარება: თითისტარით ხელში ღვთისშობელი, რომელიც უცქერის ანგელოზს.

სახარების წარწერა: „ქ. ესე სახარებაი შე იოანე საპყარმან და მლოცველმან წმიდის დედუფლის თამარისამან ვიოფლე წერით.“

სასახლეები და საყდრები იმოსება შესანიშნავ სამკაულითა და ჩუქურათით. ფასდაუდებელი, —ხელოვნების მხრივ, —ხატები იჭედება ისე, რომ მათი ელვარება დღესაც აოცებს მხილველს. ერთი ამისთანა შენახულა ანჩისხატის ტაძარში

ზედ-წარწერით: „ქ. ბრძანებითა ღვთივ გვირგვინოსანისა დიდის დედოფალთ-დედოფლისა თამარისათა მე იოანე ანჩელმან რკინაელმან კელვყავ საშინელისა ამის ხატისა პატივითა მოქედად. შფარველ-მცველ არს მეფობისა მათისა აქა და საუკუნესა. მოიჰვედა კელითა ბექასითა. ქრისტე შეიწყალე“. ამავე ბექას მოიხსენიებს ტყავზე დაწერილი ანჩის სახარების წარწერა: „ღირს ოქრო-მქანდაკებელად“ (Опись, კონდაკ.).

თამარის ღვთის მოყვარეობამ გაამრავლა საქართველოში საყდრების ისეც მრავალი რიცხვი. საცა მიბრძანდებოდა, თუ საყდარი არ იყო, შენდებოდა ახალი. ახელუას (კოჯორის) ახლო მდებარე კაბენის საყდრის ჩუქურთმები და ხვეულები ხუროთ-მოძღვრების საკვირველებად ითვლებოდა მანამ მას არ დაანგრევდა ბარბაროსი ხელი ამ რამდენიმე წლის წინად. ასეთივე ხასიათისაა ბეთანიის სამკაულობაც და ზოგიერთ სხვა ტაძრებისა. საზოგადოდ, ოქროს-საუკუნეს, რომლის უზენაესობას წარმოადგენს თამარის მეფობა, ქართული ხელოვნება და ხუროთმოძღვრება მეტად აყვავდა. სპეციალისტი კონდაკოვი განმარტავს, რომ კავკასიაში აგრედ წოდებული „ქართული ხუროთმოძღვრება“ დაუბადიაო გონიერ საზრისს. ნათლად სჩანსო, რომ ხუროთ-მოძღვრების ნამდვილი ნაშთები არსებობენ საკუთრივ საქართველოში, საცა ესეთი ნაშთები ან სომხურებთან შედარებით ერთდროულია და ან მათზე ნადრევიო. იგივე მეცნიჭრი დედამიწის პირზე უპირველეს ადგილს უთმობს ქართულ ხვეულ ხელოვნებას.

ხატებისა, წიგნებისა და საცმელის სამკაულად იხმარებოდა მრავალნაირი თვალ-მარგალიტი. თამარის დროს სამეფო აივსო ამ გვარ ძვირფას ქვებით, ვინაიდან წინანდელ მამაპურს მიემატა კიდევ დავლად წამოდებული და ან ძღვნად მოტანილი თამარისთვის. ზოგი ისეთი თვალი იყოო, რომ სიდიდით უდრიდაო ბატისა და ქათმის კვერცხს, მტრედის კვერცხის ოდენი კი იმდენი იყო, რომ ქორწინისა თუ დიდ ნადიმ-ზეიმის დროს მუჭა-მუჭა მოჰფანტავდნენ ხოლმე სტუმრებისა თუ ერის ძღვნად. (სამეფო საუნჯეთა და თვალ-

მარგალიტის შესანახად მონგოლების შემოსევის ხანაში დანიშნული იყო ლეჩხუმში მიუდგომელი გორაკის ხომლის გამოქვაბული. აქ ინახებოდა ფასდაუდებელი ოქროს ჯაჭვი სახელით საღმასური, იქვე იყო ერთი უზარმაზარი თვალი სახელით გვრდემლი და ერთიც ისეთი დიდი მარგალიტი, რომლის მსგავსი სხვა იშვიათად თუ ვისმე ენახაო. ესენი წილად ზედა ლაშას ძეს დავითს).

თამარის დროს უკვე ცნობილი იყო 56 ძვირფასი ქვა. აი რაოდენიმეს სახელები: სარდიონი (ბერძნ. სარდიონ, ლათ. სარდიუს), ტბაზიონი (ტოპაზიონ, ტოპაზიუს), ზმური (სმირნა), სამარაგდე (სმარაგდოს), იაკინთე (ჟიაკინთოს), = იაყუთი, საფირონი (საფიროს), იასპინი (იასპის) = იაშმა, ლიგვირიონი (ლიგვირიონ), აკატი (აკატეს), ამეთვისტონი (ამედისტოს, რუს. ამეტისტ), ძოწყული (პორფირ-ფერი), ოქროქუა (ბრისოლითოს, ხრიზოლიტ), ბივრილი (ბერილიონ), ბირიტი, ფრცხილი (ონიკსიონ. რუს. ონიქს), ლიგვირიონი (მწვანე ფერისა), ანთრაკი (ანდრაკს), ანდამანტი, ბალახში (რუს. რუბინ), ალმასი, ლალი, ფირუზი, ზურმუხტი, სადაფი (რუს. პერლა-მუტრ), სეფლანი, ლაევარდი (ლაზურიკ), მარჯანი (კორალლ), ბრილიანტი, ქარწბი (გიშრის ფერი ქვა), ბროლი, კაპუეტი (მწვანე), მზივი, ცისნატეხი (აეროლიტ), სარდაკი (სერდოლიკ), მარგალიტი, ქარვა და სხ. ეპიფანე, კვიპრელი, რომელმაც შეადგინა ისტორია ძვირფას ქვებისა — თვალთაჟ, ამბობს, რომ თვალი იაკინთე მოიპოვებოდა „საზღვართა ქართლისათა და გორგანეთს და ქვეყანასა მას კასპთასა“. ეს წიგნი „თვალთაჟ“ ითარგმნა ადრევე და იგი უკვე ჩვენ დავებქდეთ მეთე საუკუნის ქრისტომატიიდან.

ერის სულიერ ძალთა ასამაღლებლად საკმაოდ განვითარებული იყო მუსიკაც. ქართველები ძველადგანვე გალობა-მუსიკის მოყვარენი იყვნენ. ერთხელ ბერძენთა ელჩები დიდის ამალითა და მწყობრ მუსიკით რომ მოვიდნენ საქართველოში, მათ დაკვრას აღტაცებით ეგებებოდა ხალხი გზა და გზა. საგალობელ წიგნებით კი სავსე იყო საქართველო მეთე

საუკუნითგანვე. სასულიერო, საერო და სამხედრო კილოებში, ხმები და ჰანგეში უკვე შემუშავებულ იყო და დამკვიდრებულ იყო, აგრეთვე არსებობდა მრავალი საერო და სამხედრო საკრავები. თამარისა და მის წინანდელ დროის წიგნებში მოხსენებულია 65 სამუსიკო საკრავი. აი ზოგიერთის სახელი:

ავიღაა=აველი (ესაია 5, 12; იერ. 48, 36). მას უდრის რუსული „ცვენისა“. „ვითარცა ავლი ოხრიდეს გული ჩემი..., ვითარცა ავლმან იოხროს“ ЯКО ЦѢВНИЦА ЗВЯЩАТИ.

ათ-ძღი, ათსიმიანი საკრავი. ბერძნულშია დეკაბორდი, რუს-ში 10-СТРУННЫЙ. ჩანრ. 37: „ფსალმუნთა მთქმენსა შენსა სასმენსა ათძალი ჰქონდეს ქნარ სიტყვა რეკად.“

ბარბითა (შოთა 178, 472). ქნარის მსგავსი საკრავი, რუს. ЛЮТНИ.

ბობღანი (ფს. 80, 2.) ბერძნულსა და რუსულშია „ტიმპან“ იხ. კიდევ 1 მეფ. 10—5.

ბუკი (შოთა 46, 405) სამხედრო საყვირი. ლათინ. buccina, bucca.

დაბდაბი=დაფდაფი=დაფი (შოთა 1390). რუს. ბარაბან. დაპრა (გურმ. 225) იგივე ებანი, დაფი.

დუდუკი, სალამური. ებანა (ფს. 56, 8; 80, 2. „განიღვიძე ფსალმუნითა და ებნითა“; „ალიღეთ ფსალმუნნი, დაეციოთ ბობღანსა საგალობელი სახარულევანი ებნითა“. უდრის ბერძნულს კითარა, რუს გუსლი.

ევენნი (შოთა 762; ბალავ. 50: გამოსლვ. 28, 33—34, წყობ. 160). რუს. ПОЗВОНОКЪ (გამოსლ. 28. 33—34), ПОГРЕМУШКА.

ზროხაკუდი, ერთგვარი საყვირია.

იობელი=იობელისანი, მოკეცილი საყვირი. იხ. სოფერი: ნა (შოთა 178), იგივე ნავლი, ნობი (იხ.)

ნავლა სამუსიკო საკრავი, ბერძნ. ნავლა (1 ნეშტი 15, 16), საბათი—ქნარი.

ნესტვი=ნესტვისი (2 მეფ. 1. 34; რიცხ. 31, 6); 3 მეფ. 1, 34; ფს. 97, 6), პირით ჩასაბერველი საყვირი, რუს,

ტრუბა. „ნესტვითა ჰედლითა და ხმითა ნესტვისა რქისათა ჰლაღადებლით“; ისუნავ. 6, 3—4—„შვიდთა მღდელთა აღ-
ხუნედ შვიდნი ნესტუნი იობელისნი... დაჰბერონ ნესტუსა მას
რქისასა“.

ნობი=ნობა, ნავლია (იხ.) შოთა 405: ჰკარით ბუკსა
და ნობასა“.

ორლანო (ფს. 150): „აქებლით მას ბობლნითა და მწყობ-
რითა, აქებლით მას ძნობათა და ორლანოჲთა=„ხვალიტე სეგო
ვ ტიმჰანე ი ლიცე, ხვალიტე სეგო ვო სტრუნახ ი ორგანე“
—ბერძნ. ორანო...“

სანთური, ებანი, ქნარი. რუს. გუსლი.

საფსალმუნე (ესაია, 15—12), ქნარი, დასამღერებელი
დასაკრავი. რუს. პეენიცა.

სოფერი (1 ნეშტ. 15—28) რქის საყვირი. რუს როგ,
ბერძნ. კერატინოს.

სპილენძ-ჭური, სპილენძის ნალარა. ქ. ცხ. 278: თამარ
მეფე რომ დაავვირგინეს, მერე „ჰკრეს სპილენძ-ჭურთა, ზუკ-
თა, ქოსთა და წინწილათა“ და შეიქმნა ზათქი და ზეიმი.

სტვირი—ფსტვირი (ბალავ. 78; 1 ნეშტ. 15—28; 2
ნეშტ 29—26). რუსულშია ხან „ციტრა“, ხან „ტრუბა“,
„ლუდკა“, „სვირელ“.

ტაბლაკი (შოთა 435, 1156, 1484), მცირე ნალარა,
რუს. ლიტავრა.

ტაბლი (ქილ. 92) საქორე ნალარა ხის ქერქისა და ტყა-
ვისაგან გაკეთებული.

ფანდური—ფანტური (ამირან დარეჯ. 34, 1 ნეშტი
15—16): „დაღვინენით მგალობელნი ფსალმუნითა, ფსტვი-
რითა და საგალობელითა ნესტვითა და ფანდურითა და წინ-
წილითა ხმითა მალლითა და ხმითა სიხარულითა“. იგივეა ლა-
თინური pandura. ფანდურება—pandurizare.

ფსტვირი (2 ნეშტი 29—26): „დაღვეს ფსტვირითა და
ნესტვითა, იწყეს გალობად... საყვირნი სტვირთათანა გალობ-
დეს და ნესტუებსა სცემდეს“.

ქანარი (1 მეფ. 10—5), რუს-ში ტიშან.

ქოსი (ვისრ. 14; შოთა 703, 1436), სპილენძ-ქური, სპილენძის ნალარა; დიშლიპიტო (თეიმ.)

ქოსნალარა სპილენძ-ქური, დიდი ნალარა.

ქნარი (შუშან. ცხ. 188, ესაია 15—12; შოთა 1574; ჩახრ. 241, ართა, ლირა.

ლოროტოტო დიდი საყვირი, ბუკი.

ყვიროსტეირი (ვისრ. 28) კლარნეტი

ჩანგი (ბალავ. 78; ვისრ. 208; შოთა 101, 120, 472, 704) თითებით საკრავი სიმებიანი. დასაკრავი.

ჩანგური—ჩანგი—ჩონგური.

ჩალანა (შოთა 101, 704; ქილ. 69). ჩონგურის მსგავსი საკრავი, კასტანიეტა. „გაბედითდა სიხარული, ჩალანა და ჩანგი ტკბილი“; „სიმღერას ისმენდეს ჩანგისა და ჩალანის პირით“.

წინწილი (ფს. 150; შოთა 46, 1100), კიშბალი ანუ ციშბალი, ლითონის ორი სიფრიფანა თეფში სატკრავილოდ. „ბუქსა ჰკრეს და წინწლანი დაატკობდეს ტკბილთა ხმათა“.

მწყობრი ეწოდებოდა ორკესტრს, დასი მგალობელთა გუნდს, ფსალმუნი ხმის ამალღებას (ვოზგლას), ფსალმუნის აღება-დავალღებას, სირინოზის ხმა მიემსგავსებოდა ზღაპრულს სირინოზების (სირენების) ტკბილ. კილოს.

ფრიად საგულისხმიეროა მართლ მსაჯულების საქმე.

თანამედრვეების სიტყვით, თამარი იყო „სჯულისა ლარი, ქვეყნისა ლარი“ (69). „მსჯელი მსჯავრისა და სამართლისა (88), „თვით ბქეთა ბქელი, მტკიცე ბქელი, მეწდე სიტყვათა სიმართლისათა“ (47).

მთელს საქრისტიანო ქვეყნებში უწინარეს დროითგანვე მოქმედებდა მოსე წინასწარმეტყველის კანონები „მეორე სჯული“ და დაბადებისავე „წიგნი მსაჯულთა“. ამას შემდეგში მიემატა მოციქულთა დადგენილებანი, აგრეთვე მსოფლიო კრებების დადგენილება-კანონები. ეს დადგენილება-კანონები შეადგენენ ერთ უზარმაზარ წიგნს—ნომოკანონს, რომელიც

ძველათგანვე ითარგმნა ქართულად ქართველ მსაჯულებს სახელმძღვანელოდ. ერთი ამისთანა უზარმაზარი წიგნი, რომელშიაც შეტანილია აგრეთვე რუის-ურბნისის კრების დადგენილებანი, გადაწერილია თამარის დროს. ამას გარდა, თამარის დროსვე მოქმედებდა ძველი ბაგრატი მეფისა, რომელიც ისეთი მოსამართლე იყო, რომ „მის მეფობაზე (უსამართლოდ) არა აფრინდა ყოველსა შინა მამულსა მისსა ერთიკა ქათამი“ (234). საგულისხმოა ამ ძველში შეტანილი მუხლები შესახებ ქალისა, ადამიანის პიროვნებისა, ურთიერთობის და სხ.

130. თუ კაცმან დიაცი აგინოს, 12 გლები დაუურვოს.

135. თუ კაცმან კაცს ცოლი წაუღოს, სრული სისხლი უზღოს.

140. თუ ცოლი დასნეულდეს, ქმარი ცოლის გვარსა არას ემართლების მისთვის, რომ მის ხელშივა დამართებია.

165. რომელმან კაცმან ვინგინდანს მისი გვირგვინ-ნაკურთხი ცოლი წაუღოს და მოსტაცოს, სრული სისხლი დაუურვოს.

შესახებ გლებისა.

148. თუ უსამართლოდ პატრონმან ყმა გაძარცოს, 12 გლები დაუურვოს.

155. თუ გლებნი გაიყარნენ, უხუცესსა ძმასა ან თავნი სახლი, ან ერთი ვენახი, ან უფროსნი ქურნი საუხუცესოდ, სხუა შუა გაიყონ.

156. თუ მამა-შვილნი გაიყარნენ, შვილი მამულისა გაყოფასა არა ემართლების ამისთვის, რომე რა მამა მოკვდების, მამულსა შვილსა არას ემართლების. — მან სხვა მოიგოს მამის სიკვდილამდის.

168. ვინც ვენახი დასჭრას, ან ნაყოფიერი ხე, ან ყანა დათბოს, წყეულ და შეჩვენებულ იყოსო, აგრეთვე ისიც, ვინც „ცეცხლი შეუღვას“ სხვის აგარას, მარანს, სახლს“. მოსახმარებელს.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქ წიკითხული ერთი მუხლი შესახებ იმისა, რომ ვიდრე მამა ცოცხალია, მის ქონებაში

შვილს მონაწილეობა არა აქვსო და „მამის სიკვდილამდის თვითონ სხვა მოიგოსო“, ეს იგეთივე წეს-ადათია, როგორც დღეს იციან გერმანელებმა: რაკი შვილი წამოიზრდება, და-აქორწინებენ და ცალკე დაასახლებენ, რომ თვითონვე გაი-სარჯოს, მოიგოს და იცხოვროს. ეს ფრიად გონიერ ადათად გვეჩვენება, რადგან კაცს ახალგაზღვობიდანვე აჩვევს თვით-მოქმედებას. ჩვენშიაც, როგორც სჩანს ბაგრატის კანონების ხსენებულ მუხლიდამ, ჯერ უწინარეს დროსვე ეს წესი გან-ხორციელებული ყოფილა საქართველოში.

თამარის პაპის დროინდელ დადგენილებებში, რომელიც სახელმძღვანელოდ მიეცა საქართველოს ეკლესიას, არის ერთი მუხლი შესახებ ნეფისა და პატარძლის ერთურთან და-უსწრებლად ჯვარ დაწერისა მხოლოდ სანდო ვეჭილების დასწრებითა და მოწმობით. ამ კანონის ძალით, მაგ., ქუ-თაისში მყოფი სარძლო იწერდა ჯვარს თავის ტფილისში მყოფ დანიშნულზე, რომელსაც ჯვარწერის დროს მის მაგი-ერ გვერდით უდგებოდა მისი მდადე-ვეჭილი, და იმავე დროს მასვე (ქუთაისში მყოფ სარძლოს) გვერდით უდგებოდა მის ტფილისში მყოფის საქმროს მდადე-ვეჭილი. ამ გვარი კანონი დღეს არსებობს ამერიკაში.

სამეფოს მყუდროებას თამარმა მიაღწინა არა სასტიკო-ბით, არამედ ლობობიერებით. იგი მთელს თავის ცხოვრების დროს ხელმძღვანელობდა დაბადების სიტყვით: „მშვიდთა დაიშვიდრონ ქვეყანა და იშვებდენ მრავლითა მშვიდობითა“ (ფს. 36, 11).

მემატიანე ამბობს:

იგი „ყო შეხუბულ ლბილობით,
და გამწურთნულ სიტკბობით,
ყო მკვემულ მოწყალებით
და შემრასხველ თანალობით
ადვირი უწესოდ მკრთამელთა
და ღეზი უღებთათვისა.

კანონი სირცხვილისა მხსუტებულთა
და კვერთხი რკინისა ჭაბუკათვისა
კეთილ-მავალთა საბრძნითა მცველი,
და მბორგალთა თვალუხედა მკვემელი.

სხვა მეფეები თუ დამნაშავეს „ჰკოდავენენ“, ახეიბრებდნენ, თამარი ამისთანა სასჯელს არ მიჰმართავდა, იგი „კაცთა კოდვისა და მამკოდვისა, შეიწროებისა“ მომთმინო არ იყო. მეფობის განმავლობაში მას ერთხელაც არ უბრძანებია ვისმესთვის ტაჯგანავის დაკვრა, ე. ი. გაჯოხვა. მაგრამ მას ერის თვალში მოეპოვა ისეთი მადლი და ახოვანება სულისა, რომ მთელი საბრძანებლისთვის მისი ღიმი შეიქმნა ალერსადაც და ზარ-ძრწოლადაც.

მღვდელს, მთავარს, ყმას, მთელს ერს მიეცაო წესი ცხოვრებისა ისე, რომ გინებასაც ვერავენ კადრულობდაო. ქურდობა-ავაზაკობა ხომ ჯერ ისევ გიორგი მეფეს ამოეგდო სრულიად პირველსავე წელს თამარისთვის ტახტის დალოცვისა. მეფის ბძანებით შესდგა სახელმწიფო კრება (1179 წ.) რომელმაც დაადგინა ჩამოხრჩობა იმისი, ვინც ამიერიდგან იკადრებდა ქურდობა ავაზაკობას: სიკვდილი ჩამოხრჩობით მიესაჯებოდა ყველას, ვინც უნდა ყოფილიყო დამნაშავე, აზნაურსაც და არა აზნაურსაც. ბაგრატის კანონში კი სწერია (167): „რომელმანც კაცმან რაგინდარა მოიპაროს და გამოჩნდეს, ორნივე თვალნი დაეწვნენ და ანუ ხელ-ფეხი დაეკრას“. ფრიად საგულისხმიეროა ქართლის ცხოვრების ერთი ნუსხა, რომელშიაც სწერია: „მპარავი, ავისმოქმედი აღარ იყო: თუ ნაპარევი ვინმე პოვის, კარსა ზედა მოიღის, დროშათა ქვეშე დადვის; ოვსმან, მთიულმან და ყიფიყმან და სუანმან ვერ იკადრიან პარვა“ (ი. ჯავახიშვილი, ქ. ერის ისტ. 642). სჩანს, თამარის დროს ქურდობა-ავაზაკობა ქართველთა შორის სრულიად ამოვარდნილა და მისი კადრება ვეღარ შესძლებიათ თვით ოსებსა, ყიფჩაღთა და სხ. მთიელებსაც.

უსამართლოდ არ ეპყრობოდა მეზობელ სამეფოებსაც: ვერ ითმენდა რომელისამე მეფის მძლავრობას, არამედ სკდი-

ლობდა არსებული მათ შორის თანასწორობა, უროიერთობა არ დარღვეულიყო. **ბქედ ჯდა** შორის თავისა თვისისა და მეზობელთა მეფეთა: არა მიშვებად ბრძოლისა, არცა გარდადებად უღელსა მძლავრებისასა ურთიერთას. იგი სოლომონ-ბრძენ იქმნა მეფეთა შორის (337). ქართლის გარეშემო მდებარე სამეფონი წამებნო, თუ „რაოდენნი დაგლახაკებულნი მეფენი განამდიდრა, რაოდენთა მიმძლავრებულთა უკუნ-სცა სამეფო თვისი, რაოდენნი განდევნილნი სამეფოდვე თვისად კვალად აგნა და რაოდენნი სიკვდილად დასჯილნი განათავისუფლნა! და ამისი მოწამე არს სახლი შარვაშეთი და დარუბანდელთა, ლუნძთა, ოვსთა, ქაშაგთა (კოსოგ-თა), კარნუ-ქალაქელთა და ტრაპიზონელთა, რომელნი თავისუფლებითსა ცხოვრებასა ამის (თამარის) მიერ იყვნეს და მტერთაგან უზრუნველობასა“ (336). მგოსნების სიტყვით თამარი იყო ერთგულთა ფარად და ზურგად, შრომით რებულთა სიმტკიცის კვერთხად მისაყრდნობელი (შავთ. 61; 63), ერთგულთა დამაჯარებელი (შოთა 1573).

მიექცა ყურადღება ქართულ კალენდრის გამოსწორების საქმესაც. თამარის თანამოღვაწის იოანე შავთელის რედაქტორობით გამოიცა შესანიშნავი ძეგლი შესახებ წელთ-აღრიცხვისა ანუ ქორონიკონისა. ამ შრომის შესწავლა-გაცნობის შემდეგ აკადემიელსი ბროსე ამბობს: „ქართველებმა 1233 წელს უკვე იცოდნენ ნახევარი იმ ცთომილებისა, რომელმაც 1582 წელს პაპი გრიგოლ XIII აიძულა შესდგომოდა კალენდრის შესწორებას“.

საშხედრო გზები მიჰყვებოდა სამეფოს ყოველ კუთხისკენ. მტკვრის გაყოლება არზრუმისკენ, ალ-სურამიდან ქუთაის ფოთისკენ, არაგვით დარიალისკენ, რომელიც იღებოდა და იკეტებოდა მეფის ბძანებით, აგრეთვე იყო სხვა გზები ვანისკენ, კახეთისკენ. ეს გზები ჯერ ისევ თამარის პაპის დროს კეთილგანწყისიერებულ იყო, ვინაიდან მან „ქვაფენილ ჰყოლ“ იგინი.

გზა-კვალის სიმსუბუქე-სიადვილემ ხელი შეუწყო აღებ-მიცემას. ტურფათ დატვირთული ქარავნები მოდიოდნენ ბა-

ღდადიდამ და სხ. მიმართულებიდამ. ეგვიპტიდამ თამარს მოჰქონდა ალექსანდრიული ნაზი მატყლი ძაფად დასართავად და მოსაქსოვად ძვირფას ანაფორებისა და საცმელებისა. თამარისთვის ქმრის მოსაწვევად ყიფჩაღეთს გაიგზავნა ტფილელი ვაქარი, რომელსაც, როგორც სჩანს, საქართველო-ყიფჩაღეთის სავაქრო და სამხედრო არაგვ-დარიალის გზა არა ერთხელ ჰქონდა გავლილ-გამოვლილი თავის ალებ-მიცემის წარმოების დროს.

სატახტო ქალაქი ტფილისი შეიქმნა უდიდეს შუაგულად ქართველთ ცხოვრებისა და ვაქრობა- ალებ-მიცემისა.

ქალაქი შესდგებოდა რამდენიმე უბნისაგან. აკროპოლად ითვლებოდა მეტეხი, საცა თამარ მეფეს ჰქონდა სასახლე. ქალაქის ამ მხარეს ერქვა ისნი. მეტეხს სხვანაირად ეწოდებოდა კალისი. ეს კალისი (კარისი) დაჰყურებდა მთელს ქალაქს, რომელიც ბანის-ბანად შეფენილიყო მტკვრის მარჯვენა კიდეზე ორთაქალა — აბანოებიდამ სიონის გაყოლება, და ანჩისხატის უბნით თავდებოდა ზედ სოლოლაკიდან ჩამოვარდნილ ხევის პირად. მეტეხის პირისპირ სოლოლაკის მხრივ წამოზიდულ გორაკზე იყო სიმაგრე შურისციხე, აშენებული მე-IV ს-ში. ეს ციხეც დაჰყურებდა ქალაქს და აბანოებთან ჰკეცავდა მტკვრის პირპირ მცხეთისკენ მიმავალ გზას.

ქალაქის ბინა-აგარაკები — კუკია, ვერა, სოლოლაკი, ორთაქალა შემკულიყო ბაღ-ვენახითა და წალკოტებით, ავლანბრის ტყე სივრდილეს უგზავნიდა ქალაქს. დიდუბე ითვლებოდა სანადიმო, სააღლუმო ადგილად. ქალაქის დიდებას შეადგენდა აქაური აბანოები. არაბთა მწერალი ალ-ისტახრი (930 წ.) სწერს: „ტფილისის გარშემო ორ-რიგი გალავანია შემოვლებული, და სამი კარები აქვს, ქალაქი ფრიალ აყვავებულია, მდიდარი ხილითა და ნათესებით. მასში არის აბანოები და ამ აბანოების წყალი ბუნებითვე ცხელია. აქედგან გააქეთ სავაქროდ თავლი, ხორბალი, ხილები, ნაქსოვები, ბამბა და სხ.“ ტფილისში იქრებოდა ფულიც.

არაბთა მწერალი ყაზვინი (XIII ს.) ამბობს: „ტფილისში

ქართველთა მეფენი სჭრიან ოქროს ფულს დინარს, რომელსაც ივინი უწოდებენ პერპერას. ყოველი პერპერა იწონს ერთს მისხალს. ეს კარგი ფულია და მოკაუჭებული გამოყვანილობისა“.

დაშთენილა მრავალი ფული ზედ-წარწერით: ზემო პირზე „თამარ-დავით“, მეორე პირზე: „დედოფალი მალალხარისხოვანი, დიდება სოფლისა და სარწმუნოებისა თამარ ასული გიორგისა, შემდგვი მესიისა. ღმერთმან აღიღოს ძღვევანი მისანი“. პერპერას იხსენიებს რუსთაველიც (1413): „პერპარასა დაფანტულსა ზედან სცვეთდენ ვითა ხილსა“.

თამარის სასახლეს ასრე ამკობს მგოსანი:

„თუ ვუქა სრანი მე ამას რანი:
გალაფანისა შემკულბანი,
მტილ—სამოთხენი თვალთ სამოთხენი,
ზედ ავაზანთა შექმნილობანი,
კართა სტოფანი—ერთა სტოლანი,
იპოდრომისა განსმულბანი,
სახმრად ლასკანთა თანად ჰინაკათა
ბალახშით ხელ ჰუეეს შექმნულბანი
ტატ-საჯდომელნი მკამკამებელნი
ხარდიონითა ხურუზმს შემკულნი
მისაურდობელნი, ძხელსაცნობელნი
სამოთხით ნაძენი თვით უდნობელნი.
ოქრო-ვერცხლებრივ, ბრწყინავს ცოცხლებრივ
კედელ-უურენი ფიქლით ქერწილნი
ბივრილიონი, ღვივრილიონი
ურთიერთობით შორის შთათხილნი.“

უწყლო ადგილების სარწყავად ითხრება მრავალი რუარხები, რომელთაგან ზოგს დღევანდლამდე შერჩენიათ მათ გამყვან თამარის სახელი. „უზვედრს ვაშენე საყდრები, უწყლოსა წყალი გავიღე... ხაზართა თევზნი ბევრ-რიგნი ივერთა წყალში შთავასხე“-ო (საქართ. ძველი დროის თავგადასავალი, 1897, გვ. 197).

თამარის ბძანებით ზემოხსენებულ ანტონი ქყონდიდელს სხალტბის წყაროდამ მილით გამოჰყავს წყალი. შიომღვიმეს. მანამდის აქაურობა უწყლობის გამო ირუჯებოდა და ახლა წყალმა არე-მარე კოხტა წალკოტად აქცია. რომ წყალს განუწყვეტლივ ედინა, თამარი წყაროს თავზე მილის მოსავლელად ამწესებს ორ მეკომურ გლექს. ეს მილი მოსპობილა, თუმცა ლულები აქა-იქ კიდევ გვიჩვენებენ მის ძველ მიმართულებას.

ქალის მეფობამ ქალის კულტი, რომელიც ჩვენში ძველადგანვე პატივდებულ იყო ისე, რომ ქალის წმიდად მიჩნეულ მანდილოსნ წინ ჩლუნგდებოდა თვით ბასრი მახვილიც გახლებულ მბრძოლისა, ვიმეორებთ, ეს კულტი თამარმა უფრო აამაღლა, მამაკაცთან დედაკაცი სრულად გაათანასწორა.

„თუცა ქალის ხელმწიფედ;

მართ დფთისა დანაბადია;

ჯეკვი ღომისა სწორაჲ;

ქუ იყოს თუნდა ხვადია:“

ცხადია, აქ მგოსანი აღნიშნავს მაშინდელ საზოგადოების აზრს მამაკაცისა და დედაკაცის სამოქალაქო თანასწორობის შესახებ.

იმავე საზოგადოებამ იცოდა, რომ ადამიანის დამფასებელია არა სქესი, არა ჩამომავლობა, არამედ პირადი ნიჭი და პირადი ღირსება:

„ათასად გვარი ღათასდა;

ათიათასად ზრდილობა,

თუ კაცი თითონ არ არი,

ტუღია გვარიშვილობა!“

რადგან მზე სწორედ ეფინება და სწორად ათბობს ვარდსა და უბრალო ღილილოს, ამიტომ მზის ქვეშ მყოფ ყოველ ადამიანს თანასწორი უფლება აქვს დასტკბეს ცხოვრების შვენიერებით, სამართალი და წყალობა ყველას თან-ტოლად, მიუკერძავედ უნდა მიენიჭოსო, და გავლილმა მეფობამაც იცო-

და, რომ „ქმნა მართლისა სამართლისა ხესა შეიქმს ხმელსა ნედლადა“.

ამ მხრივ თამარის სამეფოში სავსებით განხორციელდა მათე მახარებლის სიტყვები (მათე 5, 45, ურბნ. ნუსხა): „მზე მისი მიეუინის ბორბოტა ზედა და კეთილთა და აწვიმის მართალთა ზედა და ცოდვილთა“. სწორედ ესვე ევალება მეფე-ქალს მამისაგან:

„ვარდთა და ნეხვთა ვინათგან

შეე სწორად მოეუინების,

დიდთა და წვრილთა წყალობა

შენცა ნუ მოგეწეინების“.

ღამობა-ღადობილება-ღამეგობრობას საღმთო მნიშვნელობა მიეცა. სიტყვის მიცემა და მერე გატეხა არა თუ აუგად, არამედ დანაშაულობად ჩაითვალა. რაინდის სიტყვა სჯულზედ უმტკიცესი შეიქმნა. მეგობრის წყენინება ღალატად გამოცხადდა. საზეო სიყვარული დღესამომდე ფშავ-ხევსურეთში დაშთენილ წმინდა წაწლობად ჩამოყალიბდა.

„შენ არ გატეხა კარგი გჭირს ზენაარისა ფიტისა:

ჭხამს გასრულებს მოუფრისა სიყვარულისა მტკიცისა“.

„მე იგი ვარ, ვინ სოფელსა

არა მოუკრეუე კიტრსა ბერად,

ვის სიკვდილი მოუფრისათვის

თამაშად და შინანს მღერად“.

თამარის მიხედულობით ქველ-მოქმედობა თვით ერის საღმთო მოთხოვნილებად გადაიქცა, ერის ზნეობა საკმაოდ გაფაქიზდა. ვალმობიერდა ადამიანის სულ-გული. რუსთაველი მონების თავისუფლების შესახებაც კი უშიშრად ღაპარაკობს: „მიეც გლახაკთა საჭურჭლე, ათავისუფლე მონები... „მიეც ზოგი ხანაგათა (სასტუმროების), ზოგი ხიდთა გასადებლად“. სამეფოს შემოსავლის მათედი უკლებლივ გადადებულიყო ღარიბ-ღატაკთა შესანახად. ამას გარდა თვით დედოფალი ყოველ დღე თავის პალატის წინ დიდძალ საზღოს ურიგებდა ყველა უქონელს. ასეთები თუ ავადმყოფობისაგამო

ვერ მოვიდოდნენ, მათ სანუგეშებლად თვითონ მიდიოდა: „განუშხადებდა მათ ცხედარსა და სარეცელსა“. მგოსანიც მოწმობს (შავთ. 63), რომ თამარი „თვალია ბრმათა, თვით მზრდელი ყრმათა, მწიერთა პური, უსახლო სართული“. ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ ღარიბ-ღატაკ დედ-მამათა გასათხოვარ შვილებს თამარი უბოძებდა ხოლმე სამზითვო საფასესაც: „მისცა ობოლთა და ქვრივთა კმა-საყოფელი მათი და ხელმწიფება განქორწინებად ობოლთა მათთა“ (ქ. ცხ. 279).

ყველა დიდ ხელმწიფეს გარეშემო მყოფი საზოგადოება თითქმის ყველგან ღვთის-სწორად, ღვთის მიერად სახავდა ხოლმე. ჩვენში ამისთანა შეხედულებას ემატებოდა კიდევ ის თქმულობა, რომ ბაგრატიონები არიანო დავით წინასწარმეტყველის ნათესაობით თვით ღვთის მშობლის მოგვარენის ამიტომ მეფესა და მეფობას თამარმა თავის ღვთის-ნიერ ხელმწიფობით უდიდესი ძნიშვნელობა მოუპოვა: სიგლებში, ეკლესიების წარწერებში მას „ღვთის სწორად“ იხსენიებენ, წმიდანად, ხოლო რუსთაველიც თავის თავს ვალად რაცხს თვისი უკვდავი ქმნილება დაიწყოს ამ წყობილით:

„რომელმან შექქმნა სამყარო ძალითა მით ძლიერითა,
 ზეგარდმო არსნი სულითა ჰეჟსა ზეცით შინაბერითა,
 ჩვენ კაცთა მოკვცა ქვეყანა, — გჳაქმს უთვალავი აყრითა,
 — მისგან არს უფლი ხელმწიფე სისითა მის მიერითა.

ვიმეორებთ, თამარი სიცოცხლეშივე კინაღამ არ გააღმერთეს. სიგელ-გუჯრებში, ეკლესიებისა და სახარებათა წარწერებში მას უკვე, როგორც ვთქვით, იხსენებდნენ წმიდანად, ფშავ-ხევსურებმა ხომ მას და მის შვილ ლაშა გიორგის ნიშიჯვარი აუგეს და ყოველ დღე მას ევედრებოდნენ და დღესაც ევედრებიან, როგორც ღვთის სათნოს, წმინდანს.

თამარისავე მეფობამ დიდი ფასი დასდო ქართველთა რაიონლობას შინ თუ საზღვაო გარე ქვეყნებში. ქართველთა ვაჭრობის სახელი გაითქვა ყველგან. სახელოვანი სალაღინ სულთანის სცდილობდა მალე დაეკმაყოფილებინა თამარის თხოვნა, როდესაც ამან წინადადება მისცა შეღავათიანად

მოგეყარ მანდაურ ქრისტიანებს და 200,000 დინარად მომ-
ყიდე შენ მიერ იერუსალიმიდამ გატაცებული ჯვარი მა-
ხოვრისაო.

აღმოსავლეთში ქართველთა ზაჰმი და რიხი ისეთი დიდრ
შეიქმნა, რომ იერუსალიმში მიმავალ მლოცველთაგან მარტო
ქართველები განთავიუფლებულ იყვნენ ყოველგვარ ხარჯ-
ბეგარისაგან და შემდეგში მარტო ქართველთა მლოცველები
შედიოდნენ ამ ქალაქში შეიარაღებულნი და თავიანთ ეროვ-
ნულ დროშის გაშლა-აფრიალებით. არის ცნობა, რომ თვით
აღებოს სულთნების ყოლაუზები მიუძღვებ-მიაცილებდნენ
ქართველებს წმ. ქალაქში და იქიდანაც გამოაცილებდნენ
ხოლომე საქართველოს საზღვარამდე (ე. იოსელიანი. საქარ.
ეკლ. მოკლე ისტ. 92; ი. ჯავახიშვილი ქართ. ერის ისტ.,
561).

„სახლთა ზედა აკროსტიხურად თამარის შესხმათა დას-
წერდეს;

ბეჟედთა, დანათა და არგანთა შეამკობდეს
და მათ ზედა თამარის ქებას დასწერდეს.

ყოველთა პირი ერთბამად მზა-იყვნეს, რათა ღირსი რამე
თამარის საქებურობისა. სიტყვა აღმოთქვან.

ყრმანი, მემროწლენი განპებასა შინა ორნატასა (ე. ი.
ხენა-თესვის დაწყებისას) თამარის ქებათა მელექსეობდიან
(ქ. ცხ. 336).

ასე იყო არა მარტო საქართველოში, არამედ უცხოეთ-
შიაც:

„ერაყს მყოფნი ძეგბენნი გინა მეჩანგენი თამარის შეს-
ხმათა მუსიკებდიან.

ფრანგნი და ბერძენნი, ზღვასა შინა მენავენნი ნიჟეკე-
თილობათა შინა თამარის კეთილობათა იტყოდიან“.

მემატიანის „სიტყვის წყობას“ (ქ. ცხ. 338) და აგრე-
ბვე ყველა ამათ ბანს აძლევდნენ თამარის კარზე მყოფი ღი-
დი მგოსნებიც თავიანთ წყობილსიტყვაობით.

ამბობს შავთელი (2):

„შემოკრბით, ბრძენო, ათინელთ ძენო,
თამარს ვაქებდეთ შეივედ ცხებულსა,
კრიტს, ალბას, მადრიბს, ეგვიპტეს, შაშრაბს
ჩინეთ ჩინეთსა, თარშის ქებულსა“!

ჩახრუხაძე (1):

„მო, ფილოსოფნო, სიტყუითა არსნო,
თამარს ვაქებდეთ გულისხმიერსა“!

შოთა (4):

„თამარს ვაქებდეთ შეივეს
სისხლისა ცრემლ დათხეული“!

ზემოხსენებულ დიდ-დიდ სულთნებს თავის კარზე ჰყვანდათ ჩინებული მგონებები და ისტორიკოსები, რომელნიც საშვილი-შვილო ამბად სწერდნენ თავიანთ მფლობელების საქმესა და ნამოქმედარს. ერთმა მათგან ფირდოუსის წინადადება მისცა დაწერა „შაჰ-ნამე“, ე. ი. ამბები სპარსეთის უწინდელ მეფეთა შესახებ. ასევე მოიქცნენ თამარის კარის მოხელე—დიდი მგონებიც, შავთელი, რუსთაველი, ჩახრუხაძე. მათ ხოტბა შესახებ არა თუმარტო თავის ღვთისა სწორ დედოფალს, არამედ გაღექსეს მისი ყოველი საქმეცა. ამათგან ზოგი რამ ცნობა უკვე მოვიყვანეთ თავთავის ადგილას. მათ შესახებ ვრცელი ლაპარაკი აქ უადგილოა. ვიტყვით მხოლოდ, რომ სამეფოს გაერთიანება-გაძლიერებამ გააღვია სამშობლოს სიყვარულიც. კავკასიონი მწვერვალებამდე მოიროთო შვენიერ სამგონსო ყვავილებით. წინად თუ „მზე აღარ მზეობდა ქართველისთვის, დარიც არ დარობდა დარულად“, ახლა დარმა იდარა, მზემ თანაბრად მოჰფინა მაცხოველებელი სხივი მთელს საქართველოს, რომლის ცა აწ „ყოველთა სწორად წყალობასა, ვითა თოვლსა, მოათოვდეს“. ეს ცა და მის ქვეშეთი მიწა-წყალი აწ სატრფიალოდ გაუხდა მამულიშვილობას. ამ მხრივ, გაშინჯეთ, რაბამ საგულისხმიეროა თვით უკვდავ შოთა რუსთაველის ამოძახილი: „მშობლური ტკბილი მოწყალე ცა,

წყალობისა მთოველი“! ამ მშობლურ ტკბილ და მოწყალე ცის ორგული და შემცოდე ღვთისაგან კარგს ნულარას მოელისო, ბძანებს იგივე დიდი მგოსანი შოთა..

ასე რომ ბძანებდა, ამას თვალწინ ჰქონდა მეზობელი სახელმწიფოების სასულთნო-სამეფოების ბედი. გაზაფხულის სოკოსებ იბადებოდნენ, იზრდებოდნენ ეს სასულთნოები და რამდენიმე ათეულ და სულ ბევრ 100 წლის განმავლობაში ისე იმზობოდნენ. ნახევარ მსოფლიოს მპყრობელ ლაზნელებმა ხალიფას შუა გაუყვეს მისი უფლება, ლაზნელები დასცეს სელჩუკებმა, ამათ ბოლო მოუღეს ხვარაზმელებმა, იმათ თათრებმა-მუჰამედ ხვარაზმზას, შლოსერის სიტყვით (111, 98), ეჭირა ნახევარი მსოფლიო და მოკვდა ისეთ სიღარიბეში, რომ სასულდარო ტილოს ფასიც არ ღარჩა! მაგრამ იგივე დიდი ხელმწიფეები ებრძოდნენ ქართველებსაც, მერე უფრო გამეტებულად, როგორც ქრისტიანებს, მაგრამ სხვათა მომხარკავები, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, ახლა თვით იქმნენ მოხარკულნი (ჩახრ. 10) და პაწია ერს არათუ ვერ მოუსპეს თავისუფლება, პირიქით ეს ერი უმეტესად გაძლიერდა. უფრო გადიდდა და იქცა იგეთ უშველებელ ღონის ზვავად, რომელიც დაბლა რომ დაექანება, შემუსრავს ხოლმე ყოველივეს, რაც ბუნებითვე არ არის ტინ-კლდეებრ მაგარი, მყარი. აი ამისთანა ძლევამოსილობას, ამისთანა „წყალობის მთოველ ცას“ შეჰხარიან თანამედროვენი, მგოსნები, ისტორიკოსები და არათუ მარტო ესენი, არამედ ამ საერთო სიხარულში მონაწილეობას იღებდნენო (შავთ. 10) „ტომნი და ერნი, ყმანი და ბერნი“ და მათთან ერთად თვით „მთანიცა და პორცვნიც, მალნარნიცა და ველნიც“! გაისმოდა ყოველ მხრით იმედიანი გალობა-ძახილი, რომ საქართველოს თავისუფლებას ჰპატრონობსო მეფე.

„სიუხუკედ ზღვეური, სიმადლეუდ ცებრი“.

და მას

„შთა ვერად სწორავსო აზრარტის“!

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ თამარის სახელოვან მეფობის ერთი თვალსაჩინო მხარეც: დახმარება მსოფლიო ქრი-

სტიანებისა არა თუ მარტო ქონებრივად, არამედ სამხედრო ძლიერებითაც. მართალია, თამარის ლაშქარს მხარდამხარ არ უბრძოლია ევროპიელ ჯვაროსნებთან ერთად იერუსალიმის განსათავისუფლებლად, მაგრამ მაინც მათთვის დიდი შემწეობა აღმოუჩინია აღმოსავლეთ მაჰმადიანების ძლიერებასთან განუწყვეტელ ბრძოლით და მის დაბანდებით. თუ თამარს ეს ფანატიკოსი ძალა მაჰმადიანებისა აქ არ დაებანდა, იგი მთელის ძლიერებით ფებქვეშ გასთელავდა ევროპიელ ჯვაროსნებს და იქნება სრულიადაც ამოვადო ყოველი ნიშანი ქრისტიანობისა წმ. ქვეყანაში. რომ მართლაც მაჰმადიანობა ქართველობას სთვლიდა ევროპიელების მოჰხრედ და პაპის თანაშემწედ და იერუსალიმის მფარველად, ეს გამოსჭვირს ეგვიპტის სულთნების ქართველ მეფეებისადმი მიმართვაში, რომელსაც გადმოგვცემს არაბთა მწერალი ელკალკაშენდი 1418 წელს.

„განაგრძოს ალლაჰმა ბრწყინვალეობა მათის უდიდებულესობისა, ხელმწიფის სახელოვანისა, დიდებულისა, მხნისა, ძალ-გულოვანისა, უძლიერესისა, დაუცხრომლად მბრძოლისა, ლომებრისა, ტახტთა და სკიპტრათა მპყრობელისა, თვისის სარწმუნოების მტკიცედ მცველისა, ქვეშევრდომთათვის მართლმსაჯულისა, ლახთა მეფეთა შორის უაღმატებულესისა, ქართველთა სულთნისა, ზღვათა და ნავთსაყუდელთ საუნჯისა და სკიპტრათა მემკვიდრეობით მპყრობლისა, რუმისა და ერანის ქვეყანათა მფარველისა, იონთა (ბერძნების) მპყრობელთ შორის აღმატებით რჩეულისა, ქრისტიანეთ განმადიდებლისა, იესოს სარწმუნოების დედაბოძისა, მესიანთ გმირთა ცხებულისა, თვისის მსჯავრით უწმინდეს სახლის (იერუსალიმის) ამამაღლებელისა, ნათ ელ-ღებულთა კვარცხლბეკისა, რომთა პაპის შემწისა, მაჰმადიანთ მეგობრისა, უმახლობელეს მეყვისთა შორის უმშვენიერესისა, მეფეთა და სულთანთა უერთგულეს მეგობრისა“.

მაგრამ თამარ მეფის ცხოველი დიდება შეუნახავს არათუ მარტო უწინდელ სულთნების გადმოცემას, არამედ საქართვე-

ლოს ყოველს ბორცვსა და მალნარს, საქართველოს ყოველის შვილის მესხიერებასაც. თან ყოველმა ქართველმა იცის, რომ თამარისა და შოთას ღვაწლი არის ისეთი მადლი, ისეთი აკადემია, რომლის არსებობამ მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში, ვიდრე მოდღეინდელად დღემდე, შეინახა თავისებურობა ქართველთა ძლიერის კულტურისა და შეუნარჩუნა ერს სახელი პატიოსან რაინდობისა და წმინდა მფუფურ დიდსულოვნობისა.

4 აპრ. 1916.

ღამათეზანი

სუპირგადმოცემანი, ტექსტები.

1. თამარის დედის სიზმარი და კასპიის დაპყრობა*).

თამარის მეტი შვილი იმის მშობლებს არა ჰყვანდათ. თამარი ჯერ ისევ 12 წლისა იყო, როდესაც მისმა დედამ საკვირველი სიზმარი ნახა. მეორე დღეს დედამ შვილს უამბო: „წუხელ, საყვარელო შვილო, მეზმანა: ვითომ შენ მამიშენის ცხენზე იჯექი, მეფურად შემოსილი იყავ და ხელში სამეფო სკიპტრა და სფერო გეპყრა. მჯერა, მალე გახელწიფდები. ეს მით უფრო სარწმუნოა, რომ უფალმა შენს გარდა სხვა შვილი არ მოგვცა. ღმერთმა მაჩვენოს, შვილო, შენი ბედნიერება და დიდობა. იყავ ზოწყალე, წყნარი, მართლმოყვარე, ღარიბ-ღატაკთა ნუგეშისმცემელი“. სიზმარი გამართლდა. სიკვდილის წინათ მამამ თავისი ქალი სამეფო ტახტზე დასვა და მეფობა დაულოცა. ამას შემდეგ ბევრი ხანი არ გავიდა, რომ თამარს დედ-მამა დაეხოცა. თამარი გახელმწიფდა და მთელი მსოფლიო დაიპყრა. თამარს ისა სწყინდა მხოლოდ, რომ მარტო კასპიის ზღვა იმის წინაშე ქედს არ იხრიდა. ამისგამო თამარი ძალიან გარისხდა და თავის ლაშქარს უბრძანა, მთელი კასპიის ზღვა ნამჯით მოეფინათ, ზედ ნავთი დაესხათ და ცეცხლი მოეკიდებინათ. აბა ლაშქარი როგორ არ გაუგონებდა თავის საყვარელ პატრონს. თამარის ბრძანება მალე სისრულეში მოიყვანეს. შეწუხდა კასპიის ზღვა, გალღებულნი ქედი თამარის წინაშე მოიხარა და, ვითარცა მონა,

*) ივერია 1890, № 119; „საინგილო“, გვ. 170.

ისე შემოეხვეწა ურჩობა ეპატეზინა! თამარი მოწყალე იყო, დანაშაული შეუწდო, ზღვა მადლობა გადაუხადა და დიდი ხარკი თავსიდვა. კასპიის ზღვა თამარს ხარკად ყოველწლივ აძლევდა დიდძალ ოქროსა, ვერცხლსა, გიშერსა, მარგალიტ-იაგუნდსა და ცხენ-კამეჩს. ამის შემდეგ თამარი მოსვენებული იყო თავის ტახტზე და განაგებდა მთელს ქვეყანას, მალრუ-მიდგან მაშრუყამდის.

2. დაილუპოს თუ ცუდი განზრახვით მოდის!

თამარის ღროს გორის ბორცვი შეადგენდა კუნძულის მტკვრის, ლიახვის და მეჯუდის წყლების შორის. აქ იყო სა-შინელი მორევი. გარემო მხარე უღრან ტყეებით იყო შემოსილი. ჯერ ისევ გასათხოვარი თამარ მეფე მობძანდა სანადიროთ. ზინად ამოიჩინა მთა გორისა. მონადირეები მიიფანტ-მოიფანტნენ ტყეებში სანადიროთ, და პაშტა ხნის შემდეგ დაბრუნდნენ დიდძალ ნანადირევით. მრავალი იყო მოკლული ღორი, ირემი, ხოხობი და სხ. მხოლოდ მონადირეებთან არ სჩანდა დედოფლის საყვარელი მიმინო. აათვალ-ჩაათვალიერეს და დაინახეს, რომ მიმინო იჯდა გორის ბორცვის კლდის გამოშვერილ ქიუხზე. თამარმა ბრძანა: „ვინც მომიყვანს მიმინოს, აუსრულებ რასაც მთხოვსო“.

ტბა-მორევი კი ღელავდა, ქშინავდა.

დედოფლის დავალების აღმასრულებელი არ ჩანდა. მაგრამ უცბად გუნდიდამ გამოვიდა ვილაც შვენიერი ჭაბუკი-ფიცხლავ თავი დაუკრა თამარ მეფეს, დაეშვა გორისიდამ და გადახტა მორევში, მძლავრი მკლავები და ფეხები შეათამაშა და მარდად გასცურა. მიუახლოვდა ბორცვის ნაპირს, მიმინო ხელთ იგდო და მღელღარებასვე თავი მისცა. აგერ გმირულად მოხოპავს, მოდის, აგერ კიდევ მოაწია აქეთ ნაპირამდე. კოტალა უკლია, ხმელს დაადგას ფეხი. თამარმა გაიფიქრა: „პირობა დაეუდე, რასაც მთხოვ, აგისრულებო, ხელი რომ მთხოვს!“ შეაჟრჟოლა. გულში შეევედრა ღმერთს: „თუ აგე-

თი განზრახვით მოჰყავს მიმინო, ღმერთო, დალუპეო და მორევეს მიეციო.“ ბრძანა და წყალმა ჩასძირა გმირი ქაბუკი. ინანა თამარმა და ცოდვის მოსახდელად ეს კეთილი საქმე ჰქმნა: ტბა-მორევი, რომელიც უოველწლივ რამდენიმე კაცს ახრჩობდა, ჩაუშო მტკვრის კალაპოტში და დასწკრიტა, თვით ბორცვზედაც ააგო მაგარი გორის-ციხე.

3. ერის სულით ჩაესახაო თამარს ნაყოფი.

(გაღმოსტევიდამ „ინმის გაზრდილი“)

ქინვანში, ამ მშვენიერ და ჰაეროვან ქალაქში, ნეტარებდნო თამარო, ჯერ ისევ ქალწული, ტურფა და ნარნარი. უოველდღე საყდარში დაიარებოდნო და ისეთი მადლ-მოსილი და წმიდა იყო, რომ სიარულის დროს ფეხს არ აკარებდნო ნიადაგს, ჰაერ-ჰაერ მსვლელობდნო. მხოლოდ ამ წმინდა და ბრძენ ხელმწიფეს შვილი არ ჰყვანდა, და რადგან თვითონაც გვარში ობლად-ობოლი იყო, მის შემდეგ სამეფოს უმეფოდ დარჩენა მოელოდა. ეს აწუხებდნო ყველას; დიდსა და პატარას, მთელს სახელმწიფოს. თვით მეფეს კი ქმრის შერთვა არ სწადდა და ზენაარისაგანაც ჩვენებით ნაუწყები ჰქონდა, თუ მამაკაცი მოგეკარა, სიწმიდე მიგეღებისო. შეიყარნენ სახელმწიფოს თავი კაცები გადასაწყვეტად კითხვისა: რა იღონონ, რომ მათს სათაყვანო მეფეს შვილი მიეცეს. იბკეს, აიღეს-დაიღეს და ეს გადასწყვიტეს:

— სახელმწიფო საჭიროება მოითხოვს, მეფემ შერთოს ქმარი და ამას დაამტკიცებს თვით ღვთის სამართალი, რომელი ლალადებს: „და იყოს იგი ვითარცა ხე დანერგული თანაწარსადინელსა წყალთასა, რომელმან გამოსცის ნაყოფი მისი ჟამსა თვისსა და ფურცელნი მისნი არა დასცივეს, და ყოველივე, რაცა ყოს, წარემართენ მას“ (ფს. 1).

გადასწყვიტეს, მაგრამ გადაწყვეტილების მოხსენება მეფისთვის ვერც ერთმა ვერ იკისრა. ეგ დავავალოთო იმ სული წმიდით შემოსილ ბერს, რომელიც განდევნილად მოღვაწეობ-

სო სტეფან-წმინდის გამოქვაბულებში და თამარივით, სიწმიდის გამო, ჰაერ-ჰაერ დადისო.

ერთ საღამოს ბერი ეწვია თამარს, ნოწლედ დალოცა და ჯვარი გადასახა. მეფე ხელზე ეამბორა მთიდან ჩამოსულ ასწლოვან მოხუცს, თან მოწიწებით მოიკითხა და უჩვეულებრივო წვევის მიზეზი ჰკითხა. მან ხელმწიფეს მიაართვა ეტრატე, რომელზედაც დაწერილი იყო დიდებულთ გადაწყვეტილება. ამოიკითხა-რა მეფემ ფსალმუნის სიტყვები ნაყოფიერ და უნაყოფო ხის შესახებ, მყის იგრძნო დაორსულება, და მორცხვობის აღმური გადაეფინა სახიერებაზე. წმიდა ბერიც მიუხვდა, და რახან მისი მოციქულობის ჰაზრი უკვე დაგვირგვინებულ იყო, თაყვანსა და თავის გამოქვაბულისკენ გასწია.

შეწუხდა ძალიან მეფე ქალი. ეს რა მომივიდა, როგორღა ვეჩვენო ხალხს, როგორ ვიპართლო თავი წინაშე ღვთისა, რომელსაც ქალწულობის აღთქმა მივეციო. ჩაწვა ლოგინში და თავი მისცა მრავალგვარ დუმილ-გონებას, და ბოლოს ტკბილად ჩაეძინა. ძილში გამოეცხადა ბრწყინვალე ფრთოსანი ვარსკვლავი და მოახსენა:

— მიდგომილ ხარ ერის შენის სულის მობერვით. ჰშობ ძესა, რომელსა აღზრდის ნუკრის დედა. ხმა ერისა ხმა ღვთისა არს და ამიტომ შვილის გაჩენით ქალწულობა არ მიგელება.

ფრთოსანი ვარსკვლავი გასრიალდა, ცის ტატნობს გადასცილდა...

რომ გაიღვიძა, გათენებულყო კიდევ. გონების თვალი გადაავლო სიზმრად ნახულს და მოინდომა შეემოწმებინა: ნახული უბრალო მოჩვენება იყო, თუ ღვთიური სინამდვილე. გადაიკვა ძოწეული, ოქრონემსული ქოშები ჩაიკვა და გაიარა, რომ ელოცნა ყოვლად წმიდა ქალწულის წინ. ნახა, მადლი სრულიად არ მოჰკლებია, ფეხს ძველებურადვე ნიადაგს არ აკარებს, ისევ ჰაერ-ჰაერ შიატედ მსვლელობს. დაეარდა ხატის წინ და მხურვალედ ილოცა. შემდეგ ცისკრის მოსას-

მენადაც წაბრძანდა ღ ამ გამოსვლამაც შეამოწმა, რომ კვლავინდელი სიწმინდე არ მოჰკლებოდა.

ცხრა თვეზე ეყოლა ვაჟი, დაბადებითვე მსგავსი ბრწყინვალე ვარსკვლავისა, ერი ცოტა არ ახარა მის დაბადებამ, ეკლესიებმა ცოტა წირვები არ გადიხადეს მის ასალორძინებლად. წლის განმავლობაში შვება, ლხენა არ დაღუეულა სახლელში, არც მთელს სამეფოში.

ყრმას უკვე გამოველო სიჩოების ხანა, უკვე ფეხი აედგა, რომ გადიამ ჟინვნის სამეფო ბაღში წაიყვანა სასეირნოდ. ხეივნების ბოლოს ფართე ჯურღმული იყო და იქ ამოჩუხჩუხებდა ცივი ანკარა წყარო. გადიამ ყრმა ზევით დასტოვა და თვითონ ჩავიდა, რომ წყაროდამ დაეღია. წუთიც არ გასულა, რომ წყურვილი მოიკლა და ამოიბინა, მაგრამ ელდა ეცა,—აღარსად იყო მეფე-ყმაწვილი. ეძახა, ეძება, გადასინჯა ყოველი ბუჩქი და ხის ძირი, მაგრამ არსაიღამ ჩქამი არ მოესმა. ამასობაში მოიქრნენ სასახლიდამა თუ მთელი ქალაქიდამ ყველანი. შეიქმნა ერთი ორონტრიალი, ზათქი, შიში-ვიში, სულ ამაოდ: მიწამ პირი ქმნა და ჩაყლაპა ტახტის მემკვიდრე, თუ მზემ მალლა აიტაცა, ვერა გაიგეს-რა. დაძმარებული თამარ მეფე დაბრუნდა შინ და სამეფოსთან ერთად იწყო გლოვა.

გადიოდნენ დღეები და თვეები. დაკარგულს ეძებდა ხალხი ტყესა და ღრეში, მაგრამ სანუგეშო ამბავი არავის მოჰქონდა. თამარი კი მაინც ჰსასოებდა, რომ მისი საყვარელი შვილი დაღუპული არ იყო, და ამ სასოებას უორკეცებდა ის ხმა, რომელმაც სიზმარში გაანდო შენს ნაშობს ნუკრის დედა გაზრდისო.

წელიწადი მიწურულიყო, რომ თვით თამარი თავის დიდებულებით წაბრძანდა ყრმის საძებნელად. მოიარეს ერთი ტყე, მოვლ-მოჩხრიკეს მეორე და შვევიდნენ მესამეში. მამაკაცი ნი ყველანი კაი მონადირენი იყვნენ და გზა-გზა ბევრ ნადირს ხოცავდნენ. თამარსაც თან ახლდა კარის მონადირე განთქმული ვაშკაცობით. იარეს საკმაოდ ამ ტყეში. უცბად თამარის მხლებელმა მონადირემ ირემს თვალი მოჰკრა შორს და მყის

მოიმარჯვა შვილდ-ისარი. ის იყო უნდა ეტყორცნა, რომ თამარმა აუკრა: მის თვალმა კარგად გაარჩია, რომ დედა ირემს სწოვდა მოჩიტებული ყმაწვილი. თამარს ფეხი ჩაეკეცა და გული წაუვიდა. ვიდრე მას გამოაბრუნებდა მხლებლის მიერ პკურებული მთის წყაროს ცივი წყალი, შორი-ახლო მავალებმა მოპვარეს შველიც და ყრმაც. საყვირის დაყვირებამ შემოპკრიბა ყველანი. სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა. დაბრუნდნენ შინ. ყრმის მაწოებელი ირემიც მოპყვებოდათ სრულიად უშიშრად, როგორც ერთი რამ შინაური.

მეფემ შვილი გადასცა დიდებულებს აღსაზრდელად, ხოლო დედა-ირემი დააბინავა თავის წალკოტში, და გასცა ბრძანება: „ჩემის მეფობის დასასრულამდე ჩემს სამეფოში არა კაცს არ შეეძლოს ირემზე ნადირობა და ირმის მოკვლა“.

გადმოცემა იმასაც განმარტავს, როგორ მიიჩქმალა ჩვეილი ყრმა. სამეფო წალკოტიდამ: იგი იქიდან გაიტაცაო და ტყეში გადაადგოვო ერთმა სასიძოთაგანმა, რომელსაც გამეტებით სურდაო თამარის ცოლად შერთვა, მაგრამ იმედი გაუტრუვდაო და ჯავრის ამოსაყრელად ამ უდიერ ზომას მიჰმართავო, ხოლო მერე თვითონვე შეინანა და თავი მოიკლაო.

4. დატირება კუბოში მდებარე თამარისა.

(იოანე ბატონიშვილის ხელნაწერით*)

გარდაიცვალა დიდი მეფე ღირსი ხსოვნის თამარ გმირად. ტფილისს იქმნა შექირვება, არა ლხინი, გარნა ჭირად. შექმნეს გლოვა საშინელი, იცეს თავსა დანა-პირად. გახდა ამბავი ყოველს საქართველოს. შემოკრბნენ სრულიად იმერნი, ამერნი, ლეკნი, ოსნი, ჩერქეზნი. იწყეს ყოველთა ტირილი, რიგით შევიდინ სრასა და ზოგნი ტირიან გარეა. იწყეს პირველად ტირილი ქართლელთა ენა-წყლიანთა, ჩარიგებითა ჩოქებითა,

*) საქართ. ძველი დროის თავგადასავალი გამოც. დ. დამბაშაძისა: ქუთაისი 1897.

მერე მოვიდნენ იმეწნი ძველ ჩვეულების გვართა: მარცხნივ და მარჯვნივ თავადნი, ჩოქი ჰქნეს მორიგებითა, წინ აზნაურთა კრებულნი; ტირიან ხმით შესაზართა, კანდელაკ-მგალო-ბელნი და უტევენ მოთქმას ზართა. მოსთქმენ: „მეფეო კეთილო, ტკბილად მშობელო ერთაო, სად წახველ იმერთ დიდებაჲ, მოწყალე ყმათა ბერთაო, აწ რას გვიპირებ, რას გვიზამ მონათა ყმათა შენთაო!.. ვაჲ თუ შენს უკან უცხო თესლთ მახვილი გვცენ მსობელნი!“ იმერნი აღდგენ, გაბრუნდნენ ტირილ თავპირის ცემითა. ჩოქით მოვიდნენ მესხულაძენი, თაყვანი სცეს, მოსთქვეს ზართა: „ცე მპყრობელო ხელმწიფეო, ბაგე ვით შენი დადუმდეს! შენთა მონათა ხმა გვიყავ, მტერთ ბრძოლა გაგვიადვილდეს... შენს უკან ვიქმნათ საწყალნი, ვსტიროდეთ ამას ზედიზედაო“... შევიდნენ კახნი მეფის პალატს, სად კუბო იყო დებული, ოქრო-ვერცხლით შემკული. თვალ-მარგალიტით ვსებული. კუბო ოქროსა ტახტსა ზედან, ზედ იყო დადგინებული. როს კახთ იხილეს, ჩოქი ქმნეს, მოსთქვეს: „შენთა ყმათადმი დიდებაჲ და მათო ნებიერო, მხნეო, ძლიერო, მოწყალეჲ, ბრძენ ქკუთ, მეცნიერო, რად არ მოგვიგებ პასუხსა, შენ ძლიერო ზეციერო! ცე თამარ მეფეო, ისმინე, მართლობის ბურჯსა ასულო, მხნეო, ობოლთა გამზრდელო! არ ისმის შენი ხმა ტკბილი, გმირო ცისკიდეს გასულო!.. მოდგნენ თუშაფშაგ-სეკესურნი. როს განიცადეს კუბო ოქროს ტახტსა დებული, შეჰბლავლეს: „რა არს ესა, რა არს? იქნება მეფე ძილად წვეს... იყავით დაწყნარებული, ნურვინ ყაყანებთ, დაჩუმდით... რად არ ასდგები, ბატონო, შენ არ ხარ ჩვეულ ძილისა, ამ სიგრძელ შენი ტახტს წოლა ჩვენ არ გვახსოვს გმირისა, მოვსულვართ შენნი ერთგულნი, არ მხსოვნი შენგან ძვირისა!.. თუ მოსულა მტერი ვინმე, ადგე, გვიყავ მოუბრობა, ჩვენ შევებთ, მათ ვერ გვიყონ ჩვენთა მკლავთა დაცაზრობა! რაზედ გვიწყრები, ხელმწიფეჲ გმირო და გმირთა შობილო! არ გაგვიძღვები თათრებზეჲ!.. ვცეთ მტერთა ხმალი ლესილი, იდონ მალამო საღობილო! აწ ვგრძენით ცოცხალ აღარ ხარ, აღარც გიყვარვართ ყმანია! რად

დაუტევე ეს ტურთა სახლი მეფეთა! გვითხარ, ვის მიგვეც ერთ-
გულნი, ვის უღვას შენი ხმანია! ავდროს შეგვემართე ლალატი,
ჩვენ ვართ ომისთვის მზანია“. მოიხადეს ქუდები, შემოიხსნეს
იარაღი, იწყეს მოთქმა საშინელი... შემდეგ მოსთქმიდიან ხმასა
მთიულნი ფანდურით: საწყლად ტირიან: ვაჟ, ჩვენო ძმანო, ხევ-
სურნო ციხისა ამღებნო, აწ ვინა გვიყოს თამარის მაგიერობა!..
ღმერთო, რად წაგვართვი მეფე, ჩვენი მოწყალე ხელმწიფე,
ვაშკაცი ჩვენი მეფეო... მშვიდობით თუშთა იმედო, მშვიდო-
ბით ფშაველთ მოყვარე, მშვიდობით ხევსურთ საუნჯე, მშვი-
დობით არაგველთ სძალო, მშვიდობით ერთობლივ გიორ-
გიელთა მეცხვარ-მწყემსთ წინამძღვარო... ფანდურზე ლექსით
მისტროდნენ.

თამარ მეფის ანდერძი. *)

ანდერძი ნახეს მეფისა
თამარის დატოვებული:
ჭქმენითო საშნი კუბონი
თვალ-ოქროთ გამშვენებული,
ერთი დამარხეთ მცხეთასა,
ერთი ვარძიას დებული,
მე დამმარხეთო გელათში,
არ მუონ თათართა ვნებული.

სულთან ნუქარდინს ჯავრი უქირდა თამარისა, შემოსთვალა:
ოღეს მოკვდება მეფეო,
ქართველთა წინამძღვარია,
მაშინ წავალთ: სულტნმა
ვათხრო ქართველთ მზღვარია!
სადაც დამარხვენ მეფესა,
უქმნა მის საფლავს ძვრანია,

*) ნუსხა იხ. წიგნაკში: „საქართველოდს“ ძველი დროის თავგადა-
საველი, გამოც. დეკ. ლამბაზიძისა. ქუთაისი 1897.

ცოცხალს ვერ გუყავ რაც შწადა,
 მკვდარსა ვუთო შენსსვარა!
 მოესმა ესე ამბავი
 მეუფეს ცოცხალსვე სვიანსა.
 თვითცა ჭხედავდა შვილსა
 თვისებ ვერა კანკებიანსა:
 „ხეში უკან ნუ თუ სულტანსა
 ომი ვერ უქმნან სლმიანსა!
 იქმნება ბილქმან რაც უთქვამს,
 მიქმნას მე გვირგვინიანსა!“
 ამის ფიქრითა უბრძანა
 მათ კუბოთ გაკეთებანი:
 „სამს აღაგს დაჭტვალთ შორი-შორ,
 ვერ მიქმნან ცოცხლის გზებანი!“
 შეის აღასრულმს ბრძანება
 და ჭკვეს მეუფის ნებანი:
 ერთი მუნ დაფლეს, ერთი მუნ:
 მტერთ ვერ ქმნან მეუფის ძებნანი!“
 თვით დაეწერა მეუფეს
 თვისის ხელითა ნაწერი,
 აქ ქვანი ზირქვე დასდევით,
 საფლავს ვერ ნახონ ნაწერი.

თამარ მეფის თქმული (იქვე, 195):

როს ნაჭარმაგვეს მეუფენი
 შეიღნივე ჰურად დამესხნეს,
 ყიზილბაშ, ოსმალ-არაბნი
 საზღვართა გარეთ გამესხნეს,
 ხაზართა თევზნი ბევრ რიგნი
 ივერთა წყალში შთამესხნეს,
 ამ საქმისა ხელქმნელსა
 აწ მკლავნი გულსა დამესხნეს.

1. თამარ მეფე სახალსო ჰოეზიაში.

ა.

საქართველს დედოფალი,
 დედა ქართლისა თამარი,
 სიმშენიერით მისილი,
 ამომავალი მზის დარი,
 ღავით სოსლანის მეუღლე,
 რომელს უმშვენა მან მხარი, —
 დიდუბეში იქორწინა,
 სადაც რომ საყდარი არი,
 ნადიმობა გაუმართა,
 მთიწვია თვისა ჯარი:
 ასი სული ცხვარი დაკლა
 და ორასი ნიშა ხარი,
 ლურჯი სუფრა გაუმალა;
 იქნებოდა ასი მხარი,
 ქვრივ-ობლებსა უწყალობა
 ოქრო, ვერცხლი დიდი ძალი.

ბ.

- ა. თამარ მეფე და ხონთქარი
 მალაღმა დმერთმა წაჭკიდა...
 ფდვაში ჩაუშო ხომალდი,
 ზედ აღმასკები დაჭკიდა,
 ზედ დასხა ქართველთ ლაშქარი,
 მრავალს წყალობას დაჭვირდა.
- ბ. თამარ დედოფალი ვიყავ
 ქებული კიდის კიდემდე...
 ფდვაში ჩავეშვი ხომალდი,
 ხმელეთი ჩემსკენ, მოდგვეო
 არზრუმსა დასდვეუ ბეგარა,
 ისპანს ხარჯი ავიდე.

ამდენის საქმის მოქმედმან
 ცხრა ადგი ტილო წავიდე.
 8. უბისს ავაგე საეღარი,
 უწულოსა წყალი ვადინე,
 ისჯანს დაესდევ ბეკარა,
 სტამბოლს ხარაჯი ავიდე,
 თეთრს ზღვაში რკინა ჩაფატდე,
 ხმელეთი ჩემსკენ მოვიგდე.
 ამდენი საქმის მოქმედმან
 ცხრა ადგი ტილო წავიდე.

3. (სვანურიღამ).

თამარ დედოფალ მობრძანდა.
 თხემს ესურა ზუნი,
 ეურებს ჰქონდა საეურე,
 თვალეები ჰქონდა აკინთის,
 კბილეები ჰქონდა ბრწუნეაღე,
 ველზე ება იაში,
 კარე ეცვა აბჯარი,
 შიგნით—ატლასი,
 მხრებზე სამხრეები,
 წვივებს საწვივები,
 ფესო ემოსა წულები,
 ცხენს იჯდა ქვიშა-ფერს,
 უნაგირი მოჰკედლი,
 მუარისა ოქროსი,
 საძუელ ჰქონდა კაპარი,
 ადვირად ოქროს ჯაჭვი,
 საკულელ ოქროს ბუშტები.

თამარ მეფე სამეგრელოში *)

ძლევა-მოსილი თამარ მეფე ერთხელ სამეგრელოს ივლიდა. სოფ. ჯვარიდან დაბრუნებული, მოსასვენებლად დაბინავდა ეხლანდელ ქალენჯიხას ახლოს. მეფის მსლებელთა შორის ერთ ღვთისმოყვარე დიაკვანი ერია, — გვარად თვალთვადე. მოსვენების შემდეგ დედოფალი და მისი ამაღა წასასვლელად რომ მოემზადნენ, დიაკვნის ჯორი ვერ იპოვნეს. დიდხანს ეძებეს; თამარ მეფე დაბრუნებას ჩქარობდა სამეფო საქმეების გამო, ჯორის უნახაობას ღვთის რისხვას აწერდა. ამ დროს მათხოვარი შემოვიდა. თამარს, ჩვეულებისამებრ, უნდოდა დაესაჩუქრებია, მაგრამ გლახი კრძალვით წადგა მეფის წინაშე და მოახსენა: „ჯორი, რომელსაც თქვენი მსლებლები დაეძებენ, „ქე დიხა (მიწა)“ „ქე წყარი (წყალი)“ რომ არის, იქ ძოვს, ვიცანი, აქაური არ იყო, და მიეხვდი, თქვენს მსლებლებს ეკუთნოდა; მინდოდა გამომერეკა, მაგრამ ჯორი ადგილიდან ვერ დავძარიო. თამარ მეფემ მაშინვე გაგზავნა ჯორის მოსაყვანად კაცები, მაგრამ ისინიც ხელ ცარიელნი დაბრუნდნენ. მეფემ ბრძანა, ეს ნამდვილი სასწაულია. წაბძანდა თითონ, დაასო ჯვარი იმ ადგილას, სადაც ჯორი სძოვდა; უბრძანა დიაკვანს თვალთვადეს: აქ დარჩი და ოსტატების მოსვლას დაუცადეო. შემდეგში აქ ეკლესია აეშენებინა, დიაკვანი თვალთვადე ღვდლად აკურთხებინა და უბძანა ქრისტიანობის განმტკიცებისათვის იშრომე და იღვაწეო.

ხალხის თქმულობით, ეს ტადარი პირველი იყო იმ კუთხეში და დიაკვანის შთამომავლობა სულ მღვდლები და დიაკვნები იყვნენ. მართლაც, ამ გვარში ყოველი ოჯახი უმდე ცდილობს შვილიდამ შვილიშვილამდე ერთი მღვდელი წესად გამოზარდონ და ამითი თამარ მეფის მიერ რეაას წლის „ნაბრძანევი დღესაც წმიდაც აასრულონ.

იხ. „საქართველო“ 1917 წ. № 13, ჩაწერ. მარიამ ფუ-

მათხოვრის ნათქვამი „ქე დიხა“ და „ქე წყარი“ შემდეგ-ში გადიქცა „ქე-დიხათ“, რაკი ეკლესია ააშენეს და მისი გა-ლაფანი ძველებურ ციხეს ჰგავდა. ციხე კი მეგრულად ნიშ-ნავს „ჯიხას“, ასე რომ „ქე დიხას (მიწა)“ შავივრად მეგრე-ლებმა სთქვეს: „ქე ჯიხა“. ტაძარი გადაჰყურებს ქალებს, სადაც იშლება მდინარე „ქე-წყარი“ და უთუოდ ამით აიხსნე-ბაო, რომ თანდათან „ქე-ჯიხას“ მაგიერ ამ სოფელს სამუ-დამოდ დაერქვა სახელი „ქალენჯიხა“, ე. ი. ქალები და ციხე. მართლაც, საამო სანახევია აქაური დაფენილი ქალები და ზე-მოდან ამაყად გადმოწყურალი ძველი ციხე-ტაძარი, ანუ მე-გრულად ჯიხა.

3. თამარ ქეფე მკოსნების დასასნათებით.

ა. იოანე შავთელი (XII საუკ. მწ.)

- ა. შემოკრბით, ბრძენო, ათინელთ ძენო,
თამარს ვაქებდეთ შეფედ ცხებულსა,
კრიტს, აღაბს, მადრიბს, ეგვიპტეს, მასპრიეს,
ჩინეთ ჩინეთსა, თარშის ქებულსა!
ქე აღამისი მსკავსად ამისი
ვისცა ესიღვონ, მამცნონ, სად არი?.
ღმერთმან სამოთხით მოგვცა სამოთხით
ეთერ ბრწყინვალე მსკეებრ სადარი.
აღმოსავლეთით და დასავლეთით
სამხრით ჩრდილომდის ჰჰორონ, სად არი
ზესკნელს ქვესკნელით და კარესკნელით
უკანასკნელით უესკრულ სადარი?..
- ბ. შესამოსელნი, შესამკობელნი
გმოსიან ტანსა თქრო-ნესურელნი,
გვხრგვინ-სკიპტრანი, ბისონ-მიტრანი
ძოწეუდით თანაშექსელნი.
გაქეს-ლა ზორფირთა, შთაცმა ზოდირთა,

სამარაგლანი ერთგან ექსულნი.

ღიადიმითა ღიადი შითა

ზეკარდმო გაქვს წმიდად ექ სულნი.

- გ. გვირგვინოსანსა, ზორფიროსანსა
 უხდების ჰერობა სკიპტრისა ხელსა
 ჟამი დილისა განანდილისა
 გაბრწყინებულ ჭეოფს წყვიდადსა ბნელსა...
 მე თუ გვლავ გაქო; ვიცი გვლავ გაქო
 სხიფთა ნათელი გვამსა უხრწნელსა.
- დ. წულად გთქვა ნილოსად უსაყიდლოსად,
 სამთხით ჩვენდა ქანდაკებულად
 ოქროდ ოფასად ძნად საფასად,
 უფულად უფელითურთ ბიწ-შეუსებულად;
 თვალად აღმასად — გაგნოს აღმა სად! —
 საიუძეველ ზღუდედ წახნაკებულად.
- ე. ეგრედ ინახის შორით ინახის
 ვით შზე საშეაროს მანათობელი,
 მთვარის მშვენიებით, ცისკრის მთენებით
 სხივ-შერთოღვარებით მკამკამებელი,
 ედემს დარკული სამთხის ვარდი,
 ციერთ უმაღლე ქვეყნის მშვერბელი
 კვამცნებს სრულებით ღვთისა სრულებით,
 ჩვენთვის მარტივად სჯულისმდებელი.
- ვ. მხე-მთოვართა, ცა-ვარსკვლავითა
 შუქნი მიუსვამ მის ელვისათა.
 მამის ძედ არი სამგზის ნეტარი
 მეტრფე საქმეთა სსხელისათა:
 თვით ბჭეთა ბჭედი შტკიცე ბეჭედი,
 მეწდე სიტყვათა სიმართლისათა.
 ერთა შემცველი, შტერთა შემწველი,
 თანად შიშითა სსსჯელისათა.
- ზ. აღვისხე ტანი მსგავსად შემტანი
 აქვს კაწოლ დაურით კვიზროზისა

- დასწვავს სრულობით ჯაგარ სრულობით
 მზეთა საკმილად ეშვი ეგზისა
- ც. ვარდო ფურჩინილო ცერით განბანილო,
 ნერგო სვიანო დაკითიანო!
 ვინ კისკასია, სუნნელ კასია!
 ბაღსსნად კმოლაჟ და ვით იანო!
- თ. ტურფად შვენება, კამოჩვენება
 თქვენი დასწნობს უოველო უკავილთა.
 გიკომბს ენა მით „სწავლის ე ნამით
 წყლად წვაროდ მრწვეულად ბორცვთა და ველთა.
 ახლო რომო, შენთქვის თქვეს, რომო
 უფროს იქმნესო მეოფთა უოველთა.
 ვნატრი ელადსა, თვით მას გელათსა,
 სად რომ დაჭკრძალვენ წმიდათ სსეულთა.

ჩახრუხადე. (XII საუკ. მწერალი).

- ა. თამარ წყნარი შესაწყნარი,
 ხმა-ნარნარი, ზირ-მცინარი.
 მზე მცინარი სჩინარი,
 წყალი მქნარი მომდინარი.
 მისთვის ქნარი, რა არს ქნარი,
 არსით მიქნარი ჭჩინარი,
 ვარდ-შაბნარი შამბ-მადნარი,
 დაწვ მწყაზარი შექ-მფინარი!
- ბ. გხმობ, თამარ, მზესა უმზესად ზესა
 მით, რომელ უცხო ხარ სანიღველი!
 უკლებლად სათნი, გცისკრობენ დაწვნი,
 გტურფობს მოხედვა, ბროლ-ვარდობს უელი
 გაქვს არსთა წყალი—თვით მე გეწყალი,—
 მშვიდი და წრთელი მოსახვეჭალი;
 განცვიფრდეს არსნი სმამაღლა მზახნი
 ამას იტუვიან: „ჭე საკვირველი!
 „თუ არს მთოვარე, რად მზეობს არე,
 რად არაოდეს შეიქმნა ბნელი?
 ანუ თუ ელობს, რად დანთქმა გვლელობს?

გ. შოთა რუსთაველი (XII საუკ. მწერალი).

თამარს ვაჩქებდეთ შეუფსა...
 მიბრძინეს მათდა საჩქებრად
 თქმს ლექსებისა ტკბილისა:
 ქება წარბთა და წამწამთა,
 თმათა და ბაკე, კბილისა,
 მით მიჯრით მიწყობილისა

დ. არჩილ მეფე (XVII საუკ. მწერალი).

როს თამარ დიდი ხელმწიფე
 სულ ხმელთა ჰირსა ნათობდა,
 სხვათა მნათობთა უმჯობე
 მზესა მით ეკამათოდა,
 ბროლ-მინა ერთათ შეთხზნილი
 გარშემ გიშერი სათოდა,
 მძლეველი შორეთ შეფეთა,
 დამამხობელი მათოდა, —

იმხედრა უნეს შეფეთას,
 ადვირი იზურა ძლიერად,
 მან ტანტი ხელმწიფობისა
 შეუმყო ხმად მის მიურად,
 გაბრწინვებული ტანჭკენდა
 სიერო უღრუბლო აერად,
 დაიზურა შვიდი სამეფო
 ლის ამერთურთ იმერად,
 თორმეტს წელიწადს სიბრძნითა
 სამეფოს გარიგებდა:
 ურჩის შეიპერობდა, ერთგულთა
 სვებედით ამადლეებდა,
 სარდლებს უჩენდა ლაშქართა,
 ერთს ამირ-სპასალარებდა,
 მშვიდი მშვიდთ ჰატევის უპურობდა,
 ამაყთა დადაბლებდა.

მოესთღო ქება სამთხისს,
 სურნელთა სურნელობანი,
 მას მოეფუტკრა ვარდისა
 ღაცვარულ მობუტკობანი,
 მტენარება უგაფილთა,
 ასფოთელ ხარვისობანი
 იფლიოს გელის შეგნება,
 სიტურფე, ნამარტუბანი.
 აჩინა ეოფლი მონელე,
 მის მის ზატისა უშურობდა
 წინმდგომობისა ზატისი
 ვის ჭქონდა, ვინ წაუსწრობდა,
 ამზარტავსთა ღრუბელი
 გაჭქარდა, ველარ ავდრობდა
 აწცა ისმინე სამზღვარი
 საით სადამდი იშურობდა:

ზონტოს ზღვით გურგენის ზღვამდი,
 სპერიდგან დარუბანდამდის
 ეოფლი კავკასნი, — იმერნი
 ამერნი, — ხაზარეთამდის,
 მთით გელაქენით ჩრდილოთ კერძ
 მშურობელი სულ ეიფნაქამდის.
 ვაის-გაება მომირთე
 უმისოდ სული ამომდის!

ე. ანტონ კათალიკოზი (XVIII საუკ.)

ქალი მამრთა წილ, მკნეთა მშობელთა დიდთა
 ნაცუალ საედრის მშურობ, არ ბედნიერობა არს,
 მაგრამ დავითის თუ სჯამე არა ნაკელ
 გამოჩნდეს ქალი ეოველსა შინა საქმეს
 კეთილ შემთხუწვა ვინა ზეველების აქა.

ასულთა შორის დავითიანთა თამარი
 სოლომონითნი მსგავსებანი ეოველნი

იოფლისიერნა: მამრთ წარმეტა მდედრი,
 შუწნიერ ქმნილი შინაგნით და გარეგნით
 ქრისტეს თავისება ქრისტებრივ ამაჲ მადლით.

სოლომონითი სიბრძნე აჲა ჭზაფო შენ
 მისებრ სიმდიდრე სიბრძნის ნაყოფნი მისნი
 ქრისტეებრ მადლი, ცხებულება უფლისა,
 შუწნიერება გონების მუდამ მზობა
 ზირუწლთა თვისთა უმეტესი განბრძნობა.

იტყვიან ძველად სემირამიდას ვისმე
 მეფასა ვისმე ცოლსა ნინის მეფისას,
 კვიროსის უმძლევეს, ალექსანდრეს უდიდესს,
 ზროზონტოს კიდიო მმეფლობის კიდედ ინდასს,
 შუწნიერ მდიდარს, უმდიდრეს ძლიერებით,

არამედ სხუას ვისმე მდედრსა ესგუარ დიდებით
 ცოლსა ქსერქსისსა, დედასა არტაქსერქსისსა,
 სოლო მცირისა კუალად კვიროსისსა

კვიროს დიდისა საუდრისა დედოფალსა
 შვილთა შბრძნებსა ნუბისაებრი თჯისისა,

კუალად ეგვიპტის მეფასა კლეოპატრას,
 მოხსენებულსა იოსიპოსის მიერ,

ძალითა დიდსა, წინააღმდეგობთა მძლევეს;

კუალად კესარის დედასა ანტონიას

გაიოსისსა საზაგხსა აქმულთა თანა,—

ესენი, რაცა ჭშუწნის ქმულთა მსახურთა,

ესგუარნი იუენენ: ოდენ კუალებრ ნაცხადნი:

გუშინ ჩნდენ და დღეს განქარდენ, დასცხენ ეოფით,

მაგრა თამარის საქმენი სჩანან დუოის შორის,

სოლო ნიადაგ განგრძელდეს უცუალებედე:

არა დავიწყდეს გარეშემოთა ჩუწნთა,

ბრძენთა ბერძენთა, სომეხთა, სირთა, სზარსთა;

დიდება მისი სადიდებელი დგოთისა,

სოლო ქართუწლთად არ სამართად არ ხსოვნა.

საქმეთა ბრძნისა მეფეის თამარისთა.

ესე ემსგავსა მარიამს, დასა მოსესს,
 დებორას კუალად, იუდიოსს, ესთერს და სხუას
 კეცის ჭურითა მომკულელს აბიშელექის,
 ანნას ლოცვითა დუთისადმი აღმკულენელსა
 სხუას კუალად მხილულს ანნას ანკელისისს.

მარიამს, რომელ მოსცა ღმერთმან ერსა მძლუვან
 დებორას, რომელ ამა სხუა ვინ სისარა
 ლაშქრითა დასცა ნუქარდინ ლოცვითარე
 იალ იქმნა, რამეთუ მას მანაი

ჯუარი განმსჭუალა, ავედინა, დასცა მძლავრი.

კუალად დებორებ მსჯელი რჩეულის ერის
 იუდიოთისებრ მხსნელი განსაცდელთაგან
 ესთერებრ ძელსა უხილავის ამანის
 მოშთუწლი, ხალა ერთა დამცულელი მათი,
 ლოცვის აღმკუთხი მომღე თხოვის სრულ-ყოფის.

კეცის ჭურითა ძლიერი აბიშელექი
 ხალიფა, დასცა მდებრმან მამრი ანაზადად,
 ესე იგი არს არა-სწორ ძლიერებით.

კეცის ჭურს შინას ღმერთთვის მეცნიერებით
 ეპლესიანი ამკუნა, ვერცელა მეფობა.

3. გრიგოლ ორბელიანი (1803-1883).

- ა. ვარსკვლავად გვინათს სახე ნათელი
 თვაფლნი სიამის გამოცატენნი
 სარო-ტანადი, ნაზად მრსეველი,
 თითნი ნარსარად ბროლის ნათაღნი!

ვითარცა ღმერთა შვენეურების,
 ქველმოქმედების, სახიერებას,
 ვით ტრედი მადლის მშვიდი და წყნარი,—
 ეგრეთ შვენებით მოვალს თამარი!

სხივ. ცისგროვანი მისი გვირგვინი
 უზურავს დიდებას და სათნობას;

წინაშე მისსა ძლევა და მუხნი
განადიდებენ მისსა დიდებს!

მის ღრთის მონღეს დიდი ორბელი,
შოთა უკვდავი, ბრძენი ჭყონდიდი,
მხედართ-შთავარი დიდი მხარგრძელი
და გამრეკელი ლომებრ გულადი!

თამარის ღრთა გაშალეს...

შეკრბა დიდებულ ლაშქარი:

კახი ფარ-შუბით, თუ ში ხმლით,
ფშავ-ხევსურს ჭშეენის აბჯარი
მკლავით ძლიერით ქართლელი,
ვით ციხე ბურჯი მაკარი,
ოსი ფეხ-მარდი, მთიული
ბრძალაში შეუზავარი.

მეხხი სწავლითა ქებული,
გმირი იმერი ზრდილობით
და მშვილდოსნობით აფხაზი,
გურულ-სვან-მეგრი მკვირცხლობით!
თამარი ლოცავს ჯვართთა,
ჯარს ამხნევს გულის უხვობით;
გული მეფისა ზღვა არის,
უსაზღვრობა წყალობით.

გალაშქრდენ, მისწვდნენ კარნუსა,
ერთის შეტევით მილეწეს!
ლომებრ მისცვივდნენ სინობსა,
მის ციხე ზღვაში გარდაკდეს;
განფლეს არეზი, თავრიზი,
ფაფლანქუ გარდაიარეს
და მტვერი გაოხრებისა
ღვთის რისხვად უაზმინს დასცეს!

ბ. თამარ მეფის სახე ბეთანიის ეკლესიაში.

შენს წმიდას სახეს,
 შეენებით სახეს,
 სასიერებით განსივებულსა,
 ვუმზერ კრძაღვითა,
 თაუფან-ცემითა,
 ტრემლ-მორეული გემთხვევი იფრხბა!
 მიხარის, — გიმზერ,
 ვწუხვარ და გიმზერ!
 და ესრეთ მზეკა მსურს სიკვდილამდე,
 არ გამოფიქიზლდე,
 რომ აღარ ვგრძნობდე
 ჩემის სამშობლეს სულით დაცემს!
 ევაგილოვანი
 წაღვალტი შენი
 შენის დიდების სხივ-მოკლებული,
 აღარა ჭმუენის,
 აღარ გვიბრწყინვის,
 შავ-დროთა ძლით იფერ წანდენილი!..
 და ვით წასულსა
 სიზმარსა ტუბილსა,
 მზეს დიდებულად ჩასვენებულსა,
 გიგონებთ შენს დროს,
 გული გვიმაგროს,
 სრულად არ წავუწყდეთ ცის შემრისხავნი!..
 ხნით დამაშვრალი
 დაღონებული,
 შენადგე, შეფეგე, მოგელ ვედრებით:
 მოხედო ბედკრულს
 შენს სატრიფოს მამულს,
 და ჟვართ შენით აკურთხო კვალად.
 შენი ივერი
 აღსდგეს ძლიერი

და დადგეს ერთად სხვათ ერთა შორის
 წმიდით საუდართით,
 ენით მდიდართით
 სწავლისა შუქით განათებული!
 ზნე ამაღლებით,
 ძლევის დიდებით,
 სამშობლოს მიწის სიყვარულითა!
 და გაგვიტოცნლდეს,
 რომ კვლავც მოგვესმეს
 სიტყვა ქართული რუსთაველისა.
 რომ განვიდვიძნეთ,
 სულით განვასლდეთ,
 და გაჭქრეს ბნელი უმეტრებისა!..
 ... მარამ ცაღ თვალნი
 გაქვს მიქცეულნი
 და მე ვეღარ მცნობ გულ შემუსვრილსა,
 დამცირებულსა,
 ხმა-შიდებულსა
 ბედ დაკარგულის ივერიის ძეს!..
 ეჭვით აღვსილსა,
 უსასოდ ქმნილსა,
 გულ-უიმედოს, გაუხარებელს
 ... ვა თუ რაც წახდეს,
 ვეღარა აღსდგეს,
 ვეღარ აღევაფდეს ახლის შვენებით!?
 და რაც დაეცა,
 ის წარიტაცა
 შავმან უორანმან, ვით უმწე მსხვერპლი?
 ... ჰე ცრუ სოფელა,
 დაუნდობელა,
 შენში კეთილი სად არს ფერ უცვლელ?...
 დიდება ჩვენი
 ცაღ სხივ-მიმფენი

ნუთუ ესღა გვაქვს— ვსუდავ რასაცა?
 დაერუებულსა,
 გზა-მეუფაღსა
 უღაბურს ტუეში ტაძარს დარღვეულს,
 საღ სასუ მეფის
 დიდის თამარის
 სჩანს ძველს კედელზედ გამოსტულად!...

რ. ერიხთავი (1876—1899)

გარდაიცვალა თამარი,
 ჩაესვენა ქართლის მთვარე,
 უბედურსა საქართველოს
 დღე დადგა დიას შწარე:
 ერი იგლოვდა შავ ღღესა,
 დასტიროდა დიდი, შდარე,
 ავედრებდნენ იმის სულსა
 და სდიოდათ ცრემლი ცხარე.
 გაქრა მთიები მზე თამარ,
 მთლათ საქართველოს მიგლობელი,
 „რეინის-შალოდგან“ შავშეთითა
 გურგანის ზღვაზედ მურობელი,
 ერთგულთა ჯილდოს მიმცემი,
 ურჩებთა დამამსობელი,
 დედა და მეფე ქართველთა,
 ლაშა-გიორგის მშობელი.
 ქალ-ვაჟი დარჩა ნეტარსა,
 მეტი არ ესვა შვილები
 ლაშა-გიორგი, რუსუღან
 ტურფანი, კვალად ზრდილები.
 მათ დაუტევა მოყმენი,
 მასთანვე გამოზრდილები,
 ერთგულნი, გამჭრიახნი
 და ჭირში გამოცდილები.

სამეფო დარჩა ძლიერი,
 კარგებთან დასადარია,
 ეკლესიებით შემკული
 იყო მთა და ბარია;

სასწავლებლებით ბრწყინვალეს
 ჰქუვანდა შრავალი ჭარია.
 იმართა მონაწილად მირეს
 ერთხელც არ გაუსარია!..

ცხოვრებით, ქალაქებით
 სამეფო იყო მკობილი,
 ნავთსაყუდენი გემებით,
 ნაგებით გამაწყობილი,

დიდება თამარ მეფისა
 შეუეებს ჰქონდა ცნობილი:
 ზოგნი აძლეუდნენ სარკებსა
 და ზოგი იყო მშობილი.